

WŁODZIMIERZ ANTONIEWICZ

O POLSKIM ATLASIE ARCHEOLOGICZNYM

UWAGI WSTĘPNE

Pragnąc przystąpić do systematycznych prac nad Polskim Atlasem Archeologicznym, należy zastanowić się nad kilkoma pojęciami ogólnymi łączącymi się z wyjaśnieniem celu i zadań tego ważnego przedsięwzięcia naukowego. W najbardziej skrótowy sposób można by wyjaśnić samo pojęcie atlasu archeologicznego w następujący sposób: 1) atlas archeologiczny jest to zbiór opracowań kartograficznych, w różnych dowolnych zresztą skalach, odtwarzających poszczególne jednoczesne przekroje zjawisk kulturowych epok: pierwotnej i wczesnoklasowej; 2) składa się on z szeregu obrazów przestrzennych, stanowiących dynamiczne przedstawienie stosunków kulturowych, tzn. społecznych i ekonomicznych oraz ideologicznych na określonej przestrzeni w następstwie rozwojowym; 3) wyraża on wzajemny stosunek śladów życia grup społecznych i współczesnych z nimi form krajobrazu; stosunek ten winien odzwierciedlać — o ile możliwości — zarówno czynniki warunkujące typy życia ludzkiego, jak też zmienność krajobrazu przekształconego pod wpływem ludzkiej działalności społeczno-gospodarczej; 4) przedstawia on zjawiska przestrzenne na podstawie wszystkich istniejących i dostępnych faktów i źródeł historycznych, odnoszących się do epoki wspólnoty pierwotnej i do wczesnych okresów dziejów społeczeństwa klasowego; 5) jest on syntetycznym obrazem stosunków społeczno-ekonomicznych, zachodzących na tle środowiska geograficznego na określonej przestrzeni w określonych okresach historii społeczeństw: przedrodowego, rodowego i wczesnoklasowego; 6) ma on służyć celom poznania praw ekonomicznych i społecznych, rządzących w poszczególnych formacjach historii społeczeństwa, oraz poznawaniu sposobów wykorzystywania środowiska geograficznego i przekształcania go w procesie produkcji.

Zasadniczym tedy podkładem opracowań atlasu archeologicznego jest mapa w ustalonej skali. Mapa taka winna dać obiektywne odwzorowanie

rzeczywistego wyglądu powierzchni ziemi, na której rozgrywało się życie społeczne w epokach przedklasowej i wczesnoklasowej. W ślad za tym na mapę archeologiczną winny złożyć się głównie takie równoczesne elementy, jak położenie geograficzne, rzeźba terenu wraz z siecią wód, gleba, roślinność oraz działalność społeczna, polityczna i gospodarcza. W pierwszym i drugim elemencie zasadnicze znaczenie ma pojęcie krajobrazu, czyli funkcji regionalnej środowiska fizyczno-geograficznego i biocenicznego; w trzecim zaś elemencie mieści się zespół cech znamionujących typy kolektywnego produkcyjnego życia grup społecznych. Mapa więc archeologiczna winna przedstawić rzeczywiste odwzorowanie przestrzenne równoczesnych obiektywnych śladów działalności społeczeństw: pierwotnego, starożytnego i wczesnoklasowego. W ten sposób mapa archeologiczna przedstawia sumę równoczesnych procesów pracy w środowisku geograficznym w rozwoju produkcji dóbr materialnych oraz społecznego wykorzystania właściwości regionalnych dla form życia grup ludzkich. Mapy archeologiczne składają się na atlas, który ma na celu przedstawienie przestrzenne rozwoju życia społeczeństwa, będącego dynamicznym czynnikiem geograficznym przez swoje działanie, przez walkę z otaczającą przyrodą, przez rozwój produkcji.

TYPY MAP ARCHEOLOGICZNYCH

Nie ma dotąd jeszcze w kartografii archeologicznej w różnych krajach świata ustalonych przodujących typów map archeologicznych, które by okazały się najściślejszymi, najjaśniejszymi czy najdogodniejszymi odwzorowaniami przestrzennych i czasowych zjawisk archeologicznych¹. W dotychczasowych archeologicznych opracowaniach kartograficznych dadzą się wyróżnić następujące typy odwzorowań dwuwymiarowych.

1. Mapy o charakterze inwentaryzatorskim. Są to mapy zazwyczaj w średnich skalach topograficznych (1:100 000, 1:300 000, 1:500 000), na których lokalizuje się obok siebie wszystkie znane i wciąż nadal poznawane ślady materialne życia ludzkiego ze wszystkich okresów badanych przez archeologię; niejednokrotnie specjalnymi znakami konwencjonalnymi wyróżnia się rodzaje stanowisk i zabytków, a różnymi kolorami umownymi określa się przynależność ich do wyróżnianych epok. Na skutek dość znacznej ilości znaków umieszczanych w obrębie jednej miejscowości najczęściej niepodobna ściśle lokalizować — nawet na większych mapach — wyróżnionych stanowisk na obrazach tych specyficznych form krajobrazowych, na których one w rzeczywistości zostały odkryte. W ten sposób mapy, o których obecnie mowa, dają ogólny

¹ Ogólne i szczegółowe opracowanie zagadnień kartograficznych, ważnych również dla P.A.A., podaje J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1955.

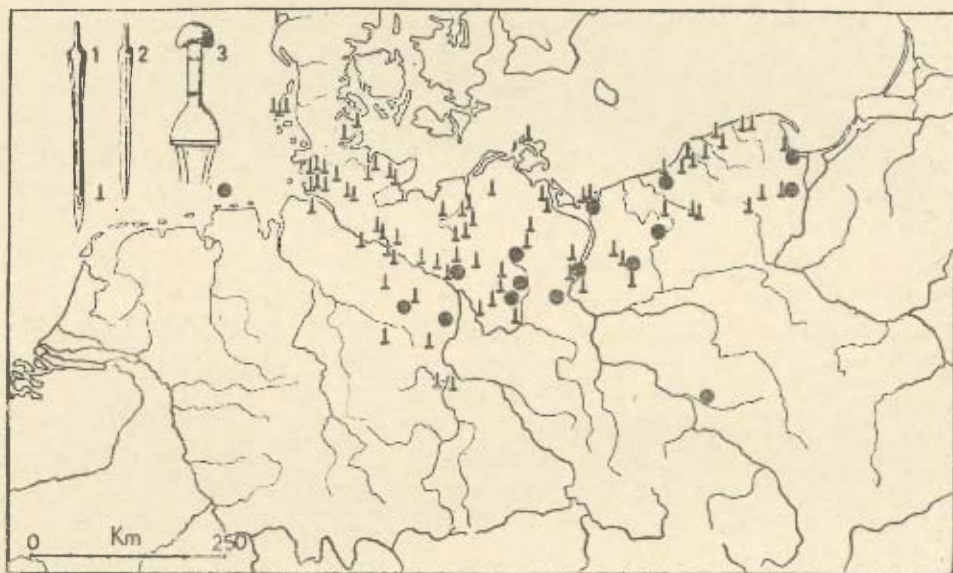
obraz wielości różnoczasowych zjawisk archeologicznych w obrębie poszczególnych miejscowości. Taką np. mapę pt. *Ancient Britain*, w dwóch arkuszach, w podziałce 1 : 625 000, opatrzoną w krótki wstęp i skorowidz miejscowości, wydał Ordnance Survey (Chessington 1951). Mapa ta zawiera wszystkie stanowiska archeologiczne od neolitu po r. 1066, ze znakami różnicującymi rozmaite typy stanowisk z wyróżnieniem epok. Są to ważne opracowania orientacyjne, inwentaryzatorskie, do celów konserwatorskich i krajoznawczych². Służą one praktycznej ochronie i propagandzie zabytków nieruchomych. Przy niedostatecznym jednak uświadomieniu społecznym i przy nie dość wytężonej działalności konserwatorskiej mapy takie, o ile wchodzi do szeroko kolportowanych przewodników i monografii krajoznawczych, mogą stać się szkodliwą zachętą do prowadzenia amatorskich, nienaukowych poszukiwań archeologicznych na wielu obszarach przez zapalonych laików i kolekcjonerów. Mapy inwentaryzatorskie mają też ważne znaczenie naukowe, jeżeli są sumiennie wykonane. Oto służyć one mogą do studiowania uwarunkowań i dynamiki rozwoju osadnictwa w wyróżnionych regionach w ciągu kilku okresów. Ale zaraz dodać trzeba, że do tego celu znacznie dogodniejsze są mapy na oleatach ze ściśle zlokalizowanymi stanowiskami archeologicznymi z poszczególnych epok i okresów. Takie oleaty dadzą się nakładać na siebie i na podkład mapy fizyczno-geograficznej, co ułatwia uchwycenie genezy i procesu rozwojowego na tle środowiska geograficznego.

Mapy inwentaryzatorskie mają jako podkład elementy obecnych form krajobrazowych, występujących na topograficznych mapach warstwicznych wraz z obecnym zasięgiem szaty leśnej. Służą to orientacji w obecnym przybliżonym położeniu poszczególnych stanowisk archeologicznych. Tak tedy Pracownia Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN przedstawiła do dyskusji mapę grodzisk w Polsce na podkładzie przeglądowym w skali 1:500 000, z uwzględnieniem tylko elementów rzeźby z hydrografią i rozmieszczenia lasów. Inwentaryzacja grodzisk w Polsce bowiem objęła wszystkie te zabytki nieruchome bez możliwości ścisłej ich klasyfikacji chronologicznej i, aż do czasu ich naukowej weryfikacji w terenie, również typologicznej; daremnie by więc przyszło przewidywać, które spośród prawie 3000 obiektów należy przydzielić do neolitu, do późnej epoki brązu, czy do wczesnej żelaza, a które do epoki wczesnośredniowiecznej (VI—XII w. n.e.). Kilkadziesiąt mniej

² Por. np. G. Ossowski, *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich, dawniej Królewskich, z przyległymi częściami W. Ks. Poznańskiego (z lat 1875—1878)*, Paryż 1880, Kraków 1881; O. Keeman, *Kartenzeichen in der vorgeschichtlichen Denkmalpflege*, „Mannus”, t. 28 : 1938, s. 91 n.; K. Schumacher, *Über neuere archäologische Inventarisationswerke und Karten*, „Präh. Zeitschr.”, 1909, s. 252 n.

lub bardziej dokładnie zbadanych grodzisk w Polsce zasługuje na inne opracowanie kartograficzne w obrębie opracowań monograficznych. Ale i inwentaryzatorska mapa grodzisk zasługuje na uwagę w studiach historycznych. Gdybyśmy nawet uznali teoretycznie około 25% naniesionych grodzisk w przybliżeniu jako takie, które mogły należeć do epoki wspólnoty pierwotnej, to reszta obiektów, w imponującej ilości dotychczas zlokalizowanych przeszło 2000 grodzisk, prawdopodobnie pochodzących z okresu wczesnofeudalnego, zastanawia w zakresie swojego rozmieszczenia geograficznego i stosunku ilościowego na różnych regionach Polski. Analogiczne znaczenie mogą mieć też opracowywane mapy, np.

Ryc. 1. Rozprzestrzenienie dwóch typów mieczy brązowych w południowej strefie kręgu nordyjskiego. Wg E. Sprockhoffa (*Plahlbaubronzen in der Südzone des Nordischen Kreises während der jüngeren Bronzezeit*, „Archeologia Geogr.”, t. 2: 1951, s. 122, mapka 3)

grobow megalitycznych w Polsce, już ściślej definiowanych pod względem chronologicznym i kulturowym, oraz inne tego typu mapy inwentaryzatorskie. Mają one jednak swoje specyficzne znaczenie i tylko w pewnym wyborze mogą wejść do Polskiego Atlasu Archeologicznego.

2. Archeologiczne mapy monograficzne stanowią inny typ opracowań kartograficznych. Zazwyczaj są to mapy przeglądowe o małych skalach, od 1:1 000 000 w górę. Przedstawiają one rozmieszczenie poszczególnych zjawisk i faktów archeologicznych w obrębie wyróżnionych epok i okresów. Mapy te mają albo lokalizację punktową opracowywanych zjawisk,

albo zakreskowane tereny ich występowania, nieraz obwiedzione linią izarytmiczną bądź odtworzoną w przybliżeniu granicą. Podkład takich map jest zazwyczaj prosty i „ślepy” i uwzględnia przeważnie tylko kontury kraju, obszaru czy kontynentu ze schematycznie do celów orientacyjnych wykonaną siecią rzeczną i liniami grzbietów górów rozgraniczających opracowywane terytoria. Treściami tych kartogramów bywają rozmieszczenia i zasięgi chronologicznie zróżnicowanych wytwó-

Ryc. 2. Rozprzestrzenienie wyrobów miedzianych z kręgu warsztatów siedmiogrodzkich i badeńskich. Wg J. Driehausa (*Zur Datierung und Herkunft donauländischer Axtypen der frühen Kupferzeit*, „Archeologia Geogr.”, t. 3: 1953, mapka 6)

rów, jak np. różnych narzędzi pracy, broni (ryc. 1), ozdób, form i ornamentyki ceramiki, grobów, osiedli, domostw, środków komunikacji, różnych importów, monet, wyrobów wyróżniających się pod względem materiałowym (a więc złotych, srebrnych, miedzianych (ryc. 2) i in.), miejsc produkcji górniczej, brązowniczej i wielu innych tym podobnych. Mapy monograficzne przedstawiają też linie zasięgów kultur archeologicznych poszczególnych epok i okresów oraz grupy regionalne tych kultur (ryc. 3). Poszczególne mapy monograficzne przedmiotowe i zasięgowe nie muszą dawać zawsze odwzorowania całego procesu histo-

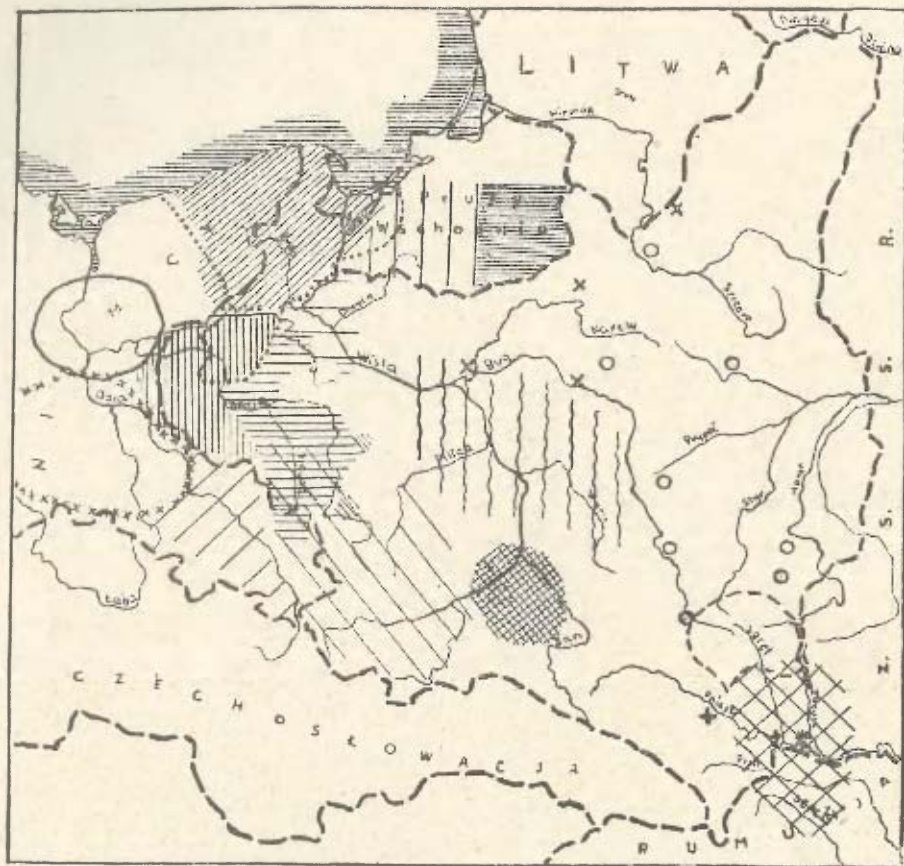
rycznego na podstawie źródeł archeologicznych, ale mogą przedstawiać jedynie wycinki tego procesu w zakresie zjawisk już to kultury materialnej, już to duchowej czy też społecznej. Są to opracowania kartograficzne niezmiernie cenne i potrzebne do poznania przestrzenności poszczególnych członów kategorii bazy społeczno-gospodarczej oraz nadbudowy politycznej i ideologicznej w różnych przekrojach czasowych. Takie ujęcia kartograficzne nie wymagają w przeważnej mierze podkładu z rekonstrukcją środowiska geograficznego, specyficznego dla danych odcinków chronologicznych. Mapy tego typu zazwyczaj wchodzą jako ilustracje dokumentacyjne do monografii archeologicznych i do podręczników. Niektóre z takich map, obejmując szersze terytoria, składają się na specjalne atlasy archeologiczne; mianowicie chodzi w nich głównie o pokazanie rozwoju zasięgów kultur archeologicznych w ich interpretacji etnicznej. Do tego typu atlasów można zaliczyć np. K. Jażdżewskiego *Atlas do pradziejów Słowian* (Łódź 199) czy ostatni niemiecki, z mapami opracowanymi przez V. Miločicia (*Grosser Hist. Weltatlas*, t. 1, München 1953).

Ważny to fakt, że rozwojowe mapy monograficzne wiodą do prezentacji szczegółowych opracowań przestrzennych najważniejszych elementów kulturowych, do uzasadnienia ogólnych przekrojów zespołów kulturowych w poszczególnych epokach i okresach. Z uwagi na to mapy monograficzne na oleatach w ustalonych skalach map przeglądowych winny wejść do Polskiego Atlasu Archeologicznego. Treści tych map będą dyktowane potrzebą dokładniejszych charakterystyk w celu ściślejszego przedstawienia pełni procesu historycznego w opracowaniu kartograficznym.

3. Archeologiczne mapy syntetyczne różnią się od map monograficznych tym, że przedstawiają pełny proces historii społeczeństwa pierwotnego, starożytnego i wczesnoklasowego na tle rozwoju środowiska geograficznego. Są one podstawą odkrywania i badania praw rządzących w obrębie środowiska geograficznego i w obrębie formacji społeczno-ekonomicznych, tudzież przewycięzania, wykorzystywania i przekształcania środowiska geograficznego w procesie prac produkcyjnych, w zakresie form osadniczych i w interesie nadbudowy politycznej oraz ideologicznej. Z tego wynika konieczność stosowania jako podkładów map specjalnych fizyczno-geograficznych w skalach od 1:25 000 do 1:500 000 w zależności od wielkości powierzchni opracowywanego terytorium. Lokalizacja konkretnych zjawisk archeologicznych na tych mapach winna być ściśła w stosunku do form krajobrazowych, na których one występują. Umieszczowanie tych zjawisk winno być punktowe przy pomocy różnych znaków umownych, w pierwszym rzędzie ustalanych na międzynarodowych zjazdach archeologicznych (ryc. 4). Na archeologicznych

mapach syntetycznych nieodzowne jest opracowanie przez specjalistów ważnych elementów takich, jak: rzeźba terenu, sieć wodna, gleby i szata roślinna. Muszą to być rekonstrukcje oparte na specjalistycznych badaniach geograficznych, gleboznawczych i paleobotanicznych. Oczywiście,

Ryc. 3. Zasięgi kultur wczesnego okresu żelaza. Wg J. Kostrzewskiego
(*Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939—1948, s. 255)

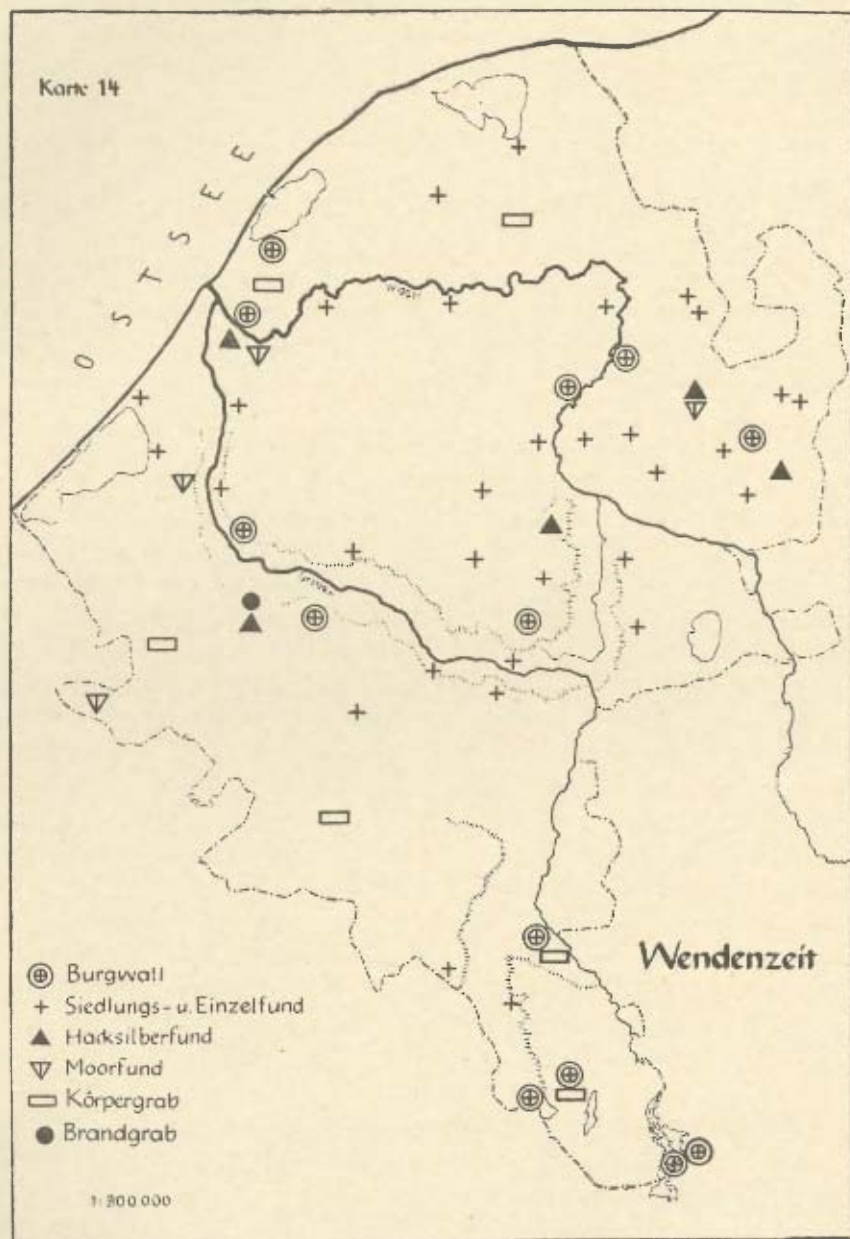
w celu jednolitości przedstawienia tych cech krajobrazu nie można uniknąć pewnej generalizacji i interpolacji w ich odwzorowaniu; ale nie jest to zgoła szkodliwe dla badań antropogeograficznych, zwłaszcza w odniesieniu do dalekiej przeszłości z pleistocenu i wczesnego holocenu. Im bardziej jednak zbliżamy się do czasów nowożytnych, im bardziej skomplikowane badamy struktury gospodarczo-społeczne, tym większy krytycyzm w rekonstrukcjach krajobrazów jest ze wszech miar pożądany. Truizmem już staje się przypomnienie, że rzeźba terenu jest dynamiczna w pleistocenie, a statyczna z bardziej powolnymi prze-

obrażeniami w holocenie, co się tłumaczy również długością czasu trwania tych epok; że sieć wodna jest bardzo zmienna tak w zakresie przeobrażeń dynamicznych, jak też w zakresie zanikania; że zmienność klimatów ma swoje odbicie w zmienności szaty roślinnej zimno- i ciepłolubnej; że świat zwierzęcy dostosowujący się do krajobrazów roślinnych jest ruchliwy w dużej skali przestrzennej; że ulega on wyniszczeniu w rezultacie działalności gospodarczej grup społecznych. Oczywiście, wszelkie rekonstrukcje krajobrazów, polegające na wychwyceniu faktów zmienności elementów geograficznych w stosunku do zjawisk dzisiejszych, muszą się poważnie liczyć z tymi ustaleniami.

Jakie treści archeologicznych map syntetycznych są postulowane? Ogólnie można by je ująć w następującym sformułowaniu: na syntetycznych mapach archeologicznych winny być zobrazowane wszystkie typowe zjawiska z zakresu bazy gospodarczo-społecznej i nadbudowy ideologicznej, które określają dynamikę rozwojową struktur społecznych i etnicznych na danym obszarze we wzajemnym związku ze środowiskiem geograficznym, a w przekrojach epok i okresów chronologicznych. Możliwie znaczna gęstość przekrojów chronologicznych na tym samym terytorium jest główną podstawą stwierdzenia dynamiki rozwojowej pełnego procesu historycznego społeczeństw: pierwotnego, starożytnego i wczesnoklasowego. W szczególowszym rozwinięciu można wyliczyć główne zjawiska archeologiczne w ramach specyfiki kultur archeologicznych, które winny stanowić treść map syntetycznych w przekrojach rozwojowych formacji socjalno-ekonomicznych: 1) stanowiska archeologiczne, jak np.: obozowiska jaskiniowe i otwarte, osady, osiedla jednodworcze, miejsca eksploatacji bogactw mineralnych, pracownie produkcyjne, osady warowne, grody, miasta, groby, cmentarze, miejsca kultu, figury kultowe, słupy kamienne, kamienie ze znakami, naskalne wyobrażenia plastyczne, skrytki i znaleziska gromadne (tzw. skarby), ślady dróg i mostów; 2) przypadkowo odkrywane zabytki archeologiczne winny być lokalizowane na tych mapach zbiorczych tylko wtedy, gdy posiadają one specyficzne znaczenie jako reprezentujące dane kultury na obszarze pozbawionym podczas wykonywania mapy szerszego jednoczesnego zespołu kulturowego; zabytki oddzielne tedy mogą odgrywać rolę tylko symboli kultur na mapach syntetycznych; 3) wszystkie importy nie tylko jako pomocnicze zjawiska w ustalaniu chronologii, ale również jako człony pozwalające rekonstruować kierunki wymiany.

Wyznaczanie granic obszarów kultur archeologicznych, ocenianie ich z punktu widzenia różnic plemiennych czy etnicznych, zaznaczanie kierunków wpływów kulturowych i wędrówek ludów, wytyczanie przypuszczalnych szlaków komunikacyjnych i szczegółowszej sieci drożnej, a także innych uogólniających określeń społeczno-politycznych — winno

Ryc. 4. Znajdźiska wczesnośredniowieczne na terenie powiatu Schwalbe (NRF).
Wg Kleista (*Die urgeschichtl. Funde des Kreises Schwalbe*, Hamburg 1955,
tabl. 45)

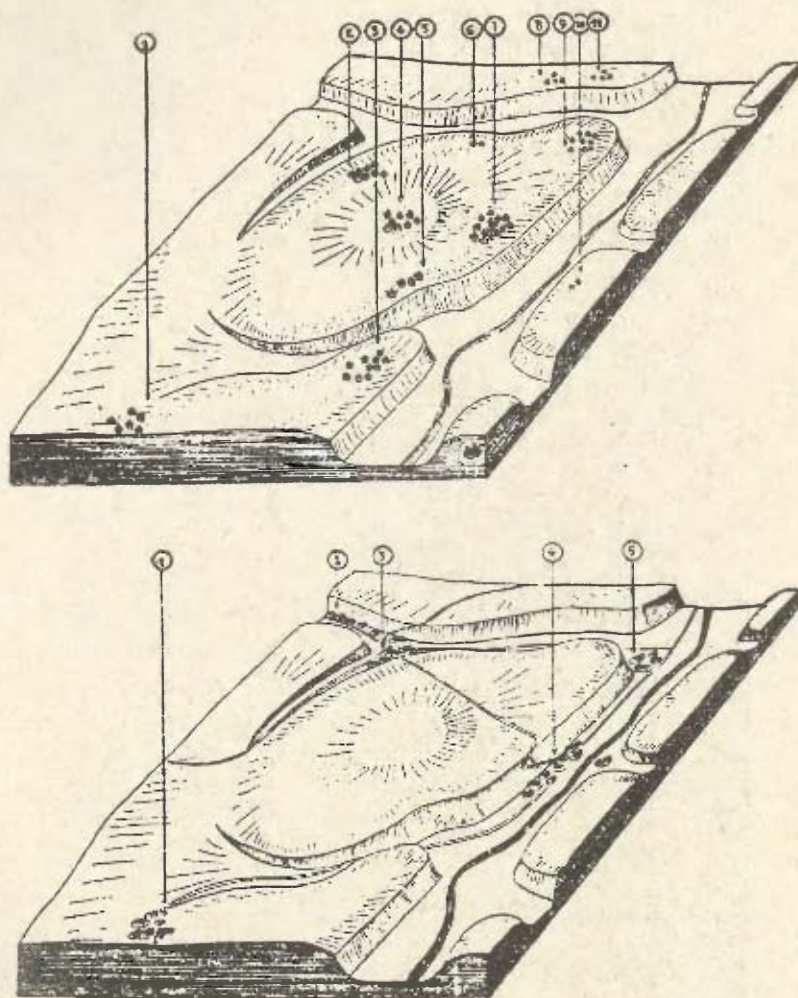
mieć miejsce na oleatach. Oleaty, o identycznej skali co i mapy, wykonane sposobem punktowym, liniowym czy też zakreskowaniami obszarów mogą być wygodnie nakładane na mapy podstawowe, syntetyczne, w celu dokładnych i rozmaitych studiów historycznych i geograficznych.

4. Nasuwa się jeszcze potrzeba krótkiego omówienia użyteczności w Polskim Atlasie Archeologicznym tzw. blokdiagramów. Są one „prze-strzennymi rysunkami geograficznymi”, które pozwalają śledzić trójwymiarowo również np. zjawiska osadnicze i stosunki komunikacyjne na określonych wycinkach skorupy ziemskiej. W wypadkach kiedy plastyka rzeźby terenu i sieci rzecznej jest nieodzowna do lepszego zobrazowania znaczenia na przykład stanowisk lessowych, wydmych, osad, grodów, linii komunikacyjnych, miejsc kultu i wielu innych, w ich stosunku np. do tarasów rzecznych, oraz kiedy potrzebne są zarazem ujawnienia budowy podłoża geologicznego na badanym obszarze — wówczas blokdiagramy mogą skutecznie spełnić swoją ważną rolę. Boć przecież blokdiagram przedstawia plastycznie krajobraz wycinka powierzchni ziemi i struktury geologicznej do potrzebnej głębokości. „A więc stanowi on obrazowe połączenie powierzchniowego rysunku krajobrazu i prostopadłych przekrojów budowy geologicznej terenu w głąb i na dwuwymiarowej płaszczyźnie papieru rysunkowego wyraża dobrze trzeci wymiar terenu... Blokdiagramy przedstawiają bądź to rzeczywiste krajobrazy, bądź też typy terenów fikcyjnych, na których wszystkie przedstawione zjawiska odpowiadają faktycznie obserwowanym w przyrodzie. ... Blokdiagramy, przedstawiające rzeczywisty krajobraz geograficzny, należy sporządzać na podstawie mapy danego obszaru lub na podstawie pomiarów w terenie przy zastosowaniu jednego z rodzajów rzutowania używanego w geometrii wykreślnej: perspektywicznego, skośnego i in. I tu jednak musimy zmienić niektóre wymiary w stosunku do mapy, np. przewyższyć teren lub w inny sposób go idealizować... W stosunku do blokdiagramu, który jest zdeformowaną pochodną mapy, takiego warunku (ściśłości) nie stawiamy i przeznaczamy go tylko do celów pokazowych”³.

Dokładne opracowanie blokdiagramów archeologicznych może mieć duże znaczenie w próbach analizy wpływu środowiska geograficznego na zjawiska gospodarczo-społeczne. Stąd wynika znaczna przydatność blokdiagramów mimo rzadkiego ich stosowania. Wydaje mi się jednak, że nie mogą one stać się integralną częścią Polskiego Atlasu Archeologicznego, gdyż mogą spełniać tylko rolę pomocniczą. Natomiast są one niezmiernie przydatne jako ilustracje opracowań problematyki osadniczej

³ J. K u n s k y, *Blokdiagram. Geograficzny wykres bryłowy*, Warszawa 1955, s. 10, 11.

i innej w opracowaniach dołączanych do poszczególnych map syntetycznych w Atlasie. Wówczas takie blokdiagramy winny zachować w całym wydawnictwie tę samą skalę i ten sam sposób rysowania

Ryc. 5. Blokdiagramy. Zaludnienie neolityczne (11 stanowisk — zgrupowanie górne) i zaludnienie współczesne w dorzeczu Loing (5 stanowisk — zgrupowanie dolne). Wg L. H. Nougiera (*Essai sur le peuplement préhist. de la France*, 1954, s. 250, fig: 10)

po prostu dla celów porównawczych. Dobrym przykładem blokdiagramu archeologicznego są opracowania L. Nougiera⁴ z terenu Francji, przed-

⁴ L. Nougier, *Essai sur le peuplement préhistorique de la France*, „Population”, Paris R. 9: 1954, nr 2, s. 241—274, por. fig. 10.

Ryc. 6. Rozprzestrzenienie osadnictwa w dorzeczu Loing. U góry neolityczne — u dołu współczesne. Wg L. H. Nougiera (*Essai sur le peuplement préhist. de la France*, 1954, s. 259, fig. 9, ryc. 3 z książki)

stawiające porównawczo na tych samych czworokątnych wykrojach terenu doliny rzeki Loing zaludnienie neolityczne i obecne; czytelność tych blokdiagramów jest znaczna i przekonująca (ryc. 5 i 6).

PRZEWODNIE ZAŁOŻENIA POLSKIEGO ATLASU ARCHEOLOGICZNEGO

Postulowane poszczególne mapy, mimo ich charakteru syntetycznego, w zobrazowaniu głównych zjawisk archeologicznych, są w swoim zasadniczym wyrazie raczej statyczne. Przedstawiają one bowiem w jednym przekroju czasowym zespoły równoczesnych zasadniczych faktów archeologicznych na określonym obszarze. Mapy takie muszą być opracowywane kompleksowo z uwagi na konieczność lokalizowania materiałów archeologicznych na tle współczesnego im środowiska geograficznego. Doskonale zdaję sobie sprawę z trudności rekonstruowania zbliżonego do prawdy obrazu środowiska geograficznego w jego rozwoju od początku pleistocenu aż do okresu feudalnego, który to przeciąg zjawisk archeologicznych ma stanowić przedmiot opracowań P.A.A. Wiem dobrze, że obrazy zmienności środowiska geograficznego będą polegać w dużej mierze na interpolacji nie bardzo licznych jeszcze faktów paleogeograficznych, pedologicznych, paleobotanicznych i paleozoologicznych; coraz bardziej ożywione badania w tych zakresach w Polsce poddają wciąż nowej weryfikacji uzyskane przed nimi poglądy na rozwój środowiska geograficznego na ziemiach Polski. Nie wolno jednak obawiać się postępu nowych metod i ujęć w tym zakresie, coraz lepszych i dokładniejszych. Mapy archeologiczne w chwili ich opracowania muszą operować takimi rekonstrukcjami krajobrazów, jakie w danym czasie mogą być krytycznie opracowane kompleksowo. Oczywiście, nie każda z poszczególnych map archeologicznych będzie mieć znaczniejsze różnice w zakresie przedstawionego środowiska geograficznego. Mapy archeologiczne bowiem mają obrazować zjawiska z szeregu okresów wydzielonych na podstawie opracowanej periodyzacji historii społeczeństwa w odniesieniu do ziem Polski. Konieczność dynamicznego przedstawienia na mapach rozwoju procesu historycznego zakłada dość znaczną gęstość przekrojów chronologicznych zjawisk archeologicznych. Środowisko geograficzne nie rozwijało się, nie zmieniało się równie szybko, jak główne etapy procesu historycznego, jednakże rozwój społeczeństwa wpływał wyraźnie na zmiany środowiska geograficznego, zwłaszcza na krajobrazy określające przestrzeń życia ludzkiego. Te prawidłowe procesy winny w miarę możliwości znaleźć wyraz w przedstawieniu na poszczególnych mapach archeologicznych uchwytne zmiany makro- i mikrokrajobrazów Polski. W ten sposób winny się zjednoczyć charakterystyki odtwarzanego środowiska geograficznego zarówno od strony przyrodniczych sił spraw-

czych, jak niemniej od strony społecznych oddziaływań. Są one bowiem dialektycznie ściśle powiązane i każdy element przyrodniczy wpływa na każdy element społeczny, jak również i odwrotnie.

Nie dziwne tedy, że kompleksowe opracowywanie poszczególnych map archeologicznych będzie wymagać dokładnych charakterystyk dających się wydzielić regionów fizjograficznych i społecznych. W studiach geograficzno-historycznych nie chodzi tylko o stwierdzenie generalnych prawidłowości wynikających ze wzajemnego stosunku środowisk: geograficznego i społecznego. W tych studiach chodzi także, a może nawet przede wszystkim, o opracowanie specyficznych warunków życia społecznego w środowisku geograficznym regionów wykazujących zmienności krajobrazowe. Boć wszak dialektyczne oddziaływanie środowiska geograficznego na życie społeczne nie odbywa się bezpośrednio. W gruncie rzeczy zależy ono od poziomu sił wytwórczych i od stosunków produkcji badanego społeczeństwa. Nie jest też obojętne stwierdzenie warunków dysponowania środkami eksploatacji przyrody w procesie produkcji. Dlatego nieodzowne jest opracowywanie specyfiki środowiska geograficznego dla poszczególnych typów życia gospodarczego w rozwijających się formacjach społecznych w obrębie podziałów regionalnych. Geneza, rozwój i uwarunkowania regionalizacji gospodarczo-społecznej są ważnymi treściami studiów geograficzno-historycznych opierających swe wnioski na mapach archeologicznych. Na nich też badać i lokalizować można kryteria i rekonstrukcje przestrzenne stosunków międzyregionalnych, wymiennych, ludnościowych i politycznych. Zasięg tych stosunków interregionalnych winien być uwarunkowany pokrewieństwem tych cech kulturowych, które decydują o związkach badanych obszarów. Toteż na specjalnych mapach przeglądowych należy przedstawiać całokształtnie zjawiska w obrębie zwartych obszarów tzw. kultur archeologicznych. Postulat ten sprawi, że proces historyczny nie będzie zawężony do granic politycznych krajów utworzonych w epoce feudalnej.

Przekrojowe mapy archeologiczne z uwzględnieniem odtworzeń środowiska geograficznego muszą stanowić podstawowe odwzorowanie etapów procesu historycznego na ziemiach Polski. Skala tych map winna być nie mniejsza niż 1 : 500 000. Elementy położenia geograficznego, rzeźby powierzchni, gleby, krajobrazów roślinnych tudzież znaki archeologiczne winny być opracowane kolorowo wedle konwencjonalnej skali barw. Tym mapom mogą towarzyszyć oleaty związane skalą z mapami podstawowymi. Na oleatach można przedstawić miejsca występowania takich poszczególnych zjawisk archeologicznych, które są specyficzne dla danych okresów procesu historycznego, a które nie wchodzą do przedstawienia na mapach podstawowych. Do takich zjawisk należą

m.in. typy specyficznych narzędzi pracy i broni, ozdób, ceramiki, domów, pochówków, poszczególnych importów, miejsc występowania swoistych dzieł sztuki plastycznej, środków komunikacji itp.; ważne są również oleaty z miejscami odkrycia roślin użytkowych oraz kości zwierząt łownych i gospodarczych z poszczególnych okresów archeologicznych. Tego rodzaju kartogramy monograficzno-analityczne pozwalają na ściślejsze wnioskowanie w zakresie istnienia i rozwoju gospodarczych i społecznych składowych procesu historycznego.

Inny typ kartogramów oleatowych stanowią mapy rozwojowe, izarytmiczne i zasięgowe, sumujące zjawiska występujące w kilku okresach po sobie. Na tych kartogramach w grę wchodzi głównie uproszczone linijne lub zakreskowane przedstawienia zjawisk już to sprzyjających rozwojowi przestrzennemu, już to hamujących ten rozwój, rozszerzanie się ekumeny i anekumeny, grup kulturowych, etnicznych, stosunków przemysłowych, wymiennych i wielu innych.

Mapy rozwojowe mają na celu ułatwienie uchwycenia przebiegu procesu historycznego. Dynamika ta wypływa z porównywania poszczególnych podstawowych syntetycznych map archeologicznych, obrazujących zjawiska i ich prawidłowe związki w następujących po sobie okresach. Z tego powodu kartogramy rozwojowe na oleatach winny wejść do Polskiego Atlasu Archeologicznego jako ważna jego część składowa.

Można by w taki ogólny i najkrótszy sposób określić przewodnie założenia Polskiego Atlasu Archeologicznego. Wszystkie fakty archeologiczne lokalizowane na poszczególnych mapach tworzących całość Atlasu nie mogą być izolowane, lecz muszą występować we wzajemnym związku ze środowiskiem geograficznym. Jedynie w takim ujęciu Polski Atlas Archeologiczny może służyć do wykazywania rzeczywistych prawidłowości osadniczych, ekonomicznych, społecznych, politycznych oraz w zakresie nadbudowy ideologicznej w przebiegu rozwoju formacji gospodarczo-społecznych.

PRÓBA PROJEKTU GŁÓWNYCH TREŚCI MAP I OPRACOWAŃ POLSKIEGO ATLASU ARCHEOLOGICZNEGO

Nie można rozważać jakiegokolwiek teoretycznej struktury prac naukowych, zwłaszcza zbiorowych, wchodzących do programu zespołowych działalności instytucji naukowych, bez próby przedstawienia projektu treści, które mają być przedmiotem podejmowanych opracowań. W zakresie Polskiego Atlasu Archeologicznego, który winien stać się czołowym celem IHKM PAN, może to postępowanie wyrazić się w ramowym przedstawianiu treści map podstawowych i oleatowych, mających na celu zobrazowanie głównych etapów rozwoju procesu historycznego na zie-

miach Polski. Jest to na razie jednostkowy, subiektywny projekt obiektywnego odwzorowania kartograficznego i opracowania dynamiki głównie historii osadnictwa i specyfiki kulturowej społeczeństwa pierwotnego i wczesnoklasowego na ziemiach Polski. Precyzja ram chronologicznych w obrębie opracowywanej periodyzacji będzie się udoskonalać w miarę postępu metod badań i studiów archeologicznych w Polsce. Zakładamy przy tym, że wszystkie przekrojowe syntetyczne mapy w skali 1 : 500 000 będą miały jako substrat rekonstrukcje ówczesnego środowiska geograficznego, a właściwie w miarę możliwości prób ścisłego jego odtworzenia na obszarze Polski.

A. Historia społeczeństwa przedrodowego w Polsce

1. Rozwojowa mapa przebiegu zlodowaceń.
2. Przekrojowa mapa okresu największego zlodowacenia.
3. Przekrojowa mapa trzeciego zlodowacenia z naniesieniem stanowisk archeologicznych z czasu tego zlodowacenia.
4. Przekrojowa mapa trzeciego okresu międzylodowego z naniesieniem współczesnych stanowisk archeologicznych.
5. Przekrojowa mapa pierwszego stadiału czwartego zlodowacenia z naniesieniem współczesnych stanowisk archeologicznych.

B. Historia społeczeństwa wczesnorodowego w Polsce

6. Przekrojowa mapa interstadiału tzw. oriniackiego z lokalizacją ówczesnych stanowisk archeologicznych.
7. Przekrojowa mapa drugiego stadiału czwartego zlodowacenia z rozprzestrzenieniem ówczesnych stanowisk archeologicznych.
8. Przekrojowa mapa stanowisk paleolitu niżowego.
- 8a. Oleatowa mapa złóż i wychodni górnostarskiego surowca krzemienno-krzemianowego i in.
9. Przekrojowa mapa stanowisk archeologicznych okresu ancylusowego.
10. Rozwojowa mapa stanowisk starszego i młodszego przemysłu tardenuaskiego.
11. Rozwojowa mapa stanowisk tardenuaskich w Europie.

C. Historia społeczeństwa matriarchalnego w Polsce

12. Przekrojowa mapa stanowisk archeologicznych okresu litorinowego.
13. Rozwojowa mapa stanowisk kampańskich i pochodnych w Europie.
14. Przekrojowa mapa stanowisk kultury ze starszą ceramiką wstęgową.
- 14a. Oleatowa mapa stanowisk z odkrytymi resztkami zbóż oraz z wyspecyfikowanymi kośćmi zwierząt łownych i gospodarskich.
- 14b. Oleatowa mapa typów narzędzi rolniczych.
- 14c. Oleatowa mapa typów ceramiki i jej specyfiki ornamentalnej.
- 14d. Oleatowa mapa rodzajów importów.
- 14e. Oleatowa mapa typów broni.
15. Przekrojowa mapa stanowisk kultury z młodszą ceramiką wstęgową.
- 15a-e. Oleaty map analogicznych treści jak w p. 14a-e.
- 15f. Mapa typów pochówków.

16. Przekrojowa mapa stanowisk kultur neolitycznych z ceramiką malowaną.
- 16a-f. Oleaty map analogicznych treści jak w p. 15a-f.
17. Rozwojowa mapa osadnictwa ludności z kulturą ceramik wstęgowych w Europie.
- 17a. Mapa osad obronnych w Europie.
- 17b. Mapa występowania znalezisk zbóż w Europie.
- 17c. Mapa występowania kości zwierząt w Europie.
- 17d. Mapa występowania surowca i wytworów miedzianych w Polsce.
18. Przekrojowa mapa stanowisk kultury ze starszą ceramiką lejkowatą.
- 18a-f. Oleaty map analogicznych treści jak w p. 15a-f.
19. Przekrojowa mapa stanowisk kultury z młodszą ceramiką lejkowatą.
- 19a-f. Oleaty map analogicznych treści jak w p. 15a-f.
- 19g. Oleatowa mapa kopalni krzemienia w Polsce.
20. Rozwojowa mapa grobów megalitycznych w Europie.
21. Rozwojowa mapa osadnictwa ludności z kulturą ceramik lejkowatych w Europie.
- 21a. Mapa występowania w Europie toporów kamiennych z obuchem guzowatym i z symetrycznym ostrzem.
22. Przekrojowa mapa stanowisk z ceramiką żłobkowaną i promienistą w Polsce.
- 22a-f. Oleaty map analogicznych treści jak w p. 15a-f.
23. Mapa stanowisk kultury z ceramiką żłobkowaną i promienistą w Europie.
24. Rozwojowa mapa występowania surowców i wytworów bursztynowych w neolicie.
25. Przekrojowa mapa stanowisk z kulturą z ceramiką tzw. prafińską.
26. Oleatowa mapa występowania brył i wytworów miedzianych w Europie.

D. Historia społeczeństwa patriarchalnego w Polsce

27. Przekrojowa mapa stanowisk kultury amfor kulistych.
- 27a-f. Oleaty map analogicznych treści jak w p. 15a-f.
28. Mapa stanowisk kultury amfor kulistych w Europie.
29. Mapa rozmieszczenia kości zwierząt gospodarskich na stanowiskach kultury amfor kulistych w Europie.
30. Mapa występowania wyrobów bursztynowych na stanowiskach kultury amfor kulistych w Europie.
31. Przekrojowa mapa stanowisk kultury z ceramiką sznurową w Polsce.
- 32a-f. Oleaty map jak w p. 15a-f.
33. Mapa grup regionalnych kultury z ceramiką sznurową w Europie.
34. Mapa występowania w Europie toporów kamiennych, tzw. łódkowatych, i innych typowych dla kultury z ceramiką sznurową.
35. Mapa pokrewieństwa języków ludów indoeuropejskich w Europie.
- 35a. Mapa występowania rud miedzi i cyny w Europie.
36. Przekrojowa mapa stanowisk kultur I okresu epoki brązu w Polsce.
- 36a-f. Oleaty map jak w p. 32a-f.
- 36g. Mapa oleatowa miejsc odkrycia form odlewniczych.
37. Mapa kultur I okresu epoki brązu w Europie.
38. Mapa stosunków wymiany w I okresie epoki brązu w Europie.
39. Przekrojowa mapa kultur II okresu epoki brązu w Polsce.
- 39a-g. Oleaty map jak w p. 36a-g.
40. Mapa kultur II okresu epoki brązu w Europie.
41. Mapa stosunków wymiany w II okresie epoki brązu w Europie.
42. Przekrojowa mapa kultur III okresu epoki brązu w Polsce.
- 42a-g. Oleaty map jak w p. 39a-g.

43. Mapa kultur III okresu epoki brązu w Europie.
44. Mapa stosunków wymiany w III okresie epoki brązu w Europie.
45. Przekrojowa mapa regionów kultury łużyckiej w IV okresie epoki brązu.
- 45a-g. Oleaty map jak w p. 42a-g.
46. Mapa stanowisk kultury łużyckiej w IV okresie epoki brązu w Europie.
47. Mapa stosunków wymiany w IV okresie epoki brązu w Europie.
48. Przekrojowa mapa regionów kultury łużyckiej w V okresie epoki brązu.
- 48a-g. Oleaty map jak w p. 45a-g.
- 48h. Oleatowa mapa osad obronnych w V okresie epoki brązu.
49. Mapa stanowisk kultury łużyckiej w V okresie epoki brązu w Europie.
50. Mapa stosunków wymiany w V okresie epoki brązu w Europie.
51. Mapa wychodni rud żelaznych i rud darniowych w Polsce.
- 52-53. Przekrojowe mapy stanowisk kultur wczesnego okresu epoki żelaza (Hallstatt C i Hallstatt D).
- 52a-h i 53a-h. Oleaty map jak w p. 48a-h.
- 52i, 53i. Mapa oleatowa występowania urn twarzowych.
54. Mapa stanowisk wczesnego okresu epoki żelaza w Europie.
55. Mapa stosunków wymiany we wczesnym okresie epoki żelaza w Europie.
56. Mapa rozwojowa osadnictwa ludności z kulturą łużycką w Europie.
57. Mapa prasłowiańskich nazw miejscowych.

E. Historia społeczeństwa patriarchalnego w Polsce w dobie demokracji wojskowej

58. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w okresie wczesnolateńskim w Polsce.
- 58a-g. Oleaty map jak w p. 48a-g.
59. Mapa stosunków etnicznych w Europie w V wieku p. n. e.
60. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w okresie środkowolateńskim w Polsce.
- 60a-g. Oleaty map jak w p. 58a-g.
61. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w okresie późnolateńskim w Polsce.
- 61a-g. Oleaty map jak w p. 58a-g.
- 61h. Mapa miejsc odkrycia dymarek i pieców hutniczych żelaza w Polsce.
62. Mapa kultur i plemion w Europie w okresie późnolateńskim.
63. Mapa stosunków wymiany w Europie w okresie późnolateńskim.
64. Rozwojowa mapa zasięgów plemion celtyckich, germańskich, słowiańskich, bałtyckich, scytyjskich i sarmackich do przełomu naszej ery.
65. Przekrojowa mapa stanowisk kultur we wczesnym okresie rzymskim w Polsce.
- 65a-h. Oleaty jak w p. 61a-h.
- 66-71. Mapy importów w I, II, III, IV i V w. n. e.
72. Rozwojowa mapa stosunków wymiany w Europie w okr. rzymskim.
73. Rozwojowa mapa etniczna Europy środkowej w okresie rzymskim na podstawie starożytnych źródeł pisanych i kartograficznych.
74. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w środkowym okresie rzymskim w Polsce.
- 74a-h. Oleaty map jak w p. 65a-h.
75. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w późnym okresie rzymskim w Polsce.
- 75a-h. Oleaty map jak w p. 74a-h.
76. Rozwojowa mapa zasięgów Hunów w Europie.
77. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w V w. n. e. w Polsce.

F. Historia powstania państwa polskiego

78. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w VI w. w Polsce.
79. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w VII w. w Polsce.
80. Rozwojowa mapa zasięgów Awarów w Europie.
81. Rozwojowa mapa powstawania państw słowiańskich w VI—IX w.
(Uwaga: Można na jednej mapie przekrojowo-rozwojowej przedstawić odróżnione kolorami stanowiska z VI, VII i VIII w.).
82. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w VIII w. w Polsce.
83. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w IX w. w Polsce.
- 83a-h. Oleaty map jak w p. 75a-h.
84. Mapa plemion lechickich i bałtyckich w IX—X w.
85. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w X w. w Polsce.
- 85a-h. Oleaty map jak w p. 83a-h.
86. Przekrojowa mapa grodów i miast w X w. w Polsce.
87. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w XI w. w Polsce.
- 87a-h. Oleaty map jak w p. 85a-h.
88. Rozwojowa mapa granic państwowych i plemiennych w Polsce w X—XII w.
89. Przekrojowa mapa grodów i miast w XI w. w Polsce.
90. Rozwojowa mapa stosunków handlowych w Europie środkowej, północnej i wschodniej w X—XI w.
91. Przekrojowa mapa stanowisk kultur w XII i XIII w. w Polsce.
92. Przekrojowa mapa grodów i miast w XII w. w Polsce.
93. Rozwojowa mapa stosunków handlowych w Europie środkowej, północnej i wschodniej w XII w.
94. Mapa osad służebnych w Polsce.
95. Przekrojowa mapa narodowości w obrębie granic państwowych w XII i XIII w. w Polsce.

Przedstawiona próba tematyki kartograficznej Polskiego Atlasu Archeologicznego jest w całej pełni zamierzeniem roboczym. W ogniu dogłębnej krytyki wypracuje się zapewne modyfikacje projektu opracowań poszczególnych map, składających się na całość P.A.A. Na pierwszy rzut oka może przerazić, a nawet zniechęcić zarówno ilość map atlasowych, jako też ogrom pracy, jakiej będzie wymagać opracowanie Atlasu. Ale przecież trudno nie stwierdzić, że zamierzenie przygotowania i zrealizowania Polskiego Atlasu Archeologicznego jest ze wszech miar monumentalne i inne być nie może.

ORGANIZACJA PRAC POLSKIEGO ATLASU ARCHEOLOGICZNEGO

Przedstawiony projekt zbioru całości map Polskiego Atlasu Archeologicznego zmierza do syntezy procesu historycznego czasów wspólnoty pierwotnej i okresu wczesnofeudalnego na ziemiach Polski. Zarazem w pierwszym obrazie stosunków przestrzennych konkretnych zjawisk archeologicznych poszczególne mapy Atlasu unaocznia luki i braki dotychczasowych badań archeologicznych w Polsce i niedostatki naszej wiedzy i historii społeczeństwa pierwotnego, starożytnego i wczesno-

feudalnego w granicach naszych ziem. Poniekąd będą one wytyczać postulaty planowania badawczego w odniesieniu do mniej poznanych archeologicznie ziem, okresów i kultur. Mapy te zwiążą się niechybnie z naszym sumieniem naukowym, odpowiedzialnym za hierarchię i celowość dalszych poczynąń badawczych i poznawczych. Jest to jedna strona ważności i ustawicznej aktualności Polskiego Atlasu Archeologicznego. O innych stronach doniosłości takiego opracowania będzie my jeszcze dalej mówić.

Prace nad Polskim Atlasem Archeologicznym są niewątpliwie kosztowne i wymagają poważnej koncentracji sił pracowników naukowych i technicznych w ramach sprawnej centralnej organizacji Pracowni czy może raczej Zakładu Polskiego Atlasu Archeologicznego w Warszawie. Instytucja ta musi dysponować własnym lokalem, złożonym z archiwum naukowego, kartograficznego i kartotekowego oraz z odpowiedniej do swoich potrzeb pracowni kreślarskiej. Polski Atlas Archeologiczny jest przedsięwzięciem długofalowym z wciąż wzrastającym programem swoich doskonalących się opracowań. Równocześnie wszakże stwierdzić trzeba, że Atlas musi w stosunkowo krótkim czasie stworzyć tymczasowy swoisty obraz przebiegu procesu historycznego — w ramach swych zadań — dla planowanych systematycznych studiów archeologicznych, jako też, i to może nawet w głównej mierze, dla akademickiego podręcznika *Historii Polski starożytnej*. Toteż ze wszech miar żałować należy, że utworzona w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN w 1954 r. Pracownia Polskiego Atlasu Archeologicznego jest dotąd pozbawiona lokalu, potrzebnych funduszy oraz odpowiednich pracowników naukowych i technicznych, skutkiem czego dotychczasową jej działalność uznać trzeba w najlepszym razie za półśrodek naukowo-badawczy. A taki stan rzeczy musi rychło ulec zmianie na lepsze, jeżeli P.A.A. ma się rzeczywiście rozwijać.

Intensywne prace nad Polskim Atlasem Archeologicznym winny w pierwszej fazie swej działalności być skoncentrowane nad zebraniem rozproszonych w licznych wydawnictwach i muzeach materiałów archeologicznych ze wszystkich ziem Polski w postaci kartoteki stanowisk archeologicznych. Kartoteka winna mieć podziały: a) chronologiczny i kulturowy oraz b) w obrębie wydzielonych okresów i kultur porządek geograficzny. Poszczególne karta kartoteki, formatu międzynarodowego, winna odpowiadać stanowisku archeologicznemu; w wypadku rozległych stanowisk, reprezentujących różne ważne dla P.A.A. treści archeologiczne charakterystyczne dla jednego okresu, jednemu stanowisku będzie odpowiadać określony zbiór kart. Jeżeli poszczególne zabytki archeologiczne są jedynymi reprezentantami faktu archeologicznego na danym terenie w ramach danego okresu i kultury, winny one być wnie-

sione na oddzielne karty. Na treść karty składać się winny, oprócz oznaczeń miejscowości, powiatu i województwa, klasyfikacji chronologicznej i kulturowej oraz źródła uzyskanej wiadomości: a) charakterystyka stanowiska, b) ilościowe stosunki zachodzące w obrębie stanowiska, c) specyficzne cechy gospodarcze, społeczne i ideologiczne, d) dokładna lokalizacja stanowiska wraz z usytuowaniem na wycinkach map 1 : 25 000, 1 : 75 000, 1 : 100 000, w zależności od dysponowania mapami o danej skali. Inne plany, wykresy, profile, rysunki i fotografie stanowisk winny załączniki do poszczególnych kart stanowisk albo w specjalnych kopertach, albo w teczkach. Równocześnie z czynnościami kartotekowania materiałów archeologicznych należy prowadzić kartkowy skorysowany miejscowości w celu szybkiej orientacji w przestrzenności użytych stanowisk. Z przybliżonych obliczeń okazuje się, że ilość stanowisk, które winny być skartotekowane dla celów Atlasu, wynosi dotychczas około pół miliona. Z tego wynika, że koncentracja pracy nad zebraniem tak bogatego materiału winna być możliwie rychła i winna objąć we wszystkich środowiskach archeologicznych w Polsce liczną rzeszę współpracowników naukowych, głównie na zasadzie prac zleconych.

Zespół pracowników naukowych P.A.A. winien obejmować następującą kadre:

1. Stali pracownicy naukowcy centralnej instytucji P.A.A. w Warszawie: a) kierownik, b) zastępca kierownika, c) referent działu historii społeczeństwa przedrodowego i wczesnorodowego (paleolitu i epipaleolitu), d) referent działu historii społeczeństwa matriarchalnego (protoneolitu i neolitu), e) referent działu historii społeczeństwa patriarchalnego (epoki brązu i wczesnego okresu epoki żelaza), f) referenci historii społeczeństwa patriarchalnego w dobie demokracji wojskowej (przetrzymaskiego i rzymskiego okresu epoki żelaza oraz czasu tzw. wielkich wędrówek ludów), g) referenci historii społeczeństwa wczesnofeudalnego (od VI do XIII w.), h) referent inwentaryzacji grodzisk w Polsce tudzież i) archiwariusz, i w ślad za rozwojem kartotek j) jego zastępca.

2. W każdym zakładzie naukowym IHKM PAN winno się utworzyć specjalne stanowisko referenta P.A.A. Taki pracownik naukowy miałby za zadanie koordynowanie prac Atlasu z pracami danego zakładu oraz opracowywanie materiałów atlasowych w ramach i na obszarze działalności danego zakładu. Pracownicy P.A.A. w zakładach IHKM podlegaliby służbowo kierownikom tych zakładów, a merytorycznie kierownictwu P.A.A.

3. Pracownicy naukowcy w całej Polsce angażowani do odpowiednich prac atlasowych na zasadzie umów o dzieło. Wysokość honorariów za prace zlecone mogłaby się wiązać z ilością opracowanych stanowisk

archeologicznych wedle ustalonej skali wynagrodzeń. Wydajność i szybkość opracowań zwłaszcza zasobów muzealnych w Polsce jest wprost proporcjonalna do budżetu Pracowni P.A.A. dysponowanego corocznie na ten cel.

W centralnej instytucji Polskiego Atlasu Archeologicznego należy zorganizować sprawny sekretariat administracyjny, wraz z maszynistkami i laborantami, oraz pracownię kreślarską. Otóż w tym drugim niezmiernie ważnym zakresie działalność kreślarska musiałaby być zorganizowana dwutorowo. Jednym torem iść winny codzienne, rzekłbym doświadczałne, prace kartograficzne, wykonywane przez wytrawnych kartografów, których na początek wystarczyłoby w Warszawie dwóch — trzech. Drugim torem winny pójść prace kartograficzne zlecone na zasadzie umownej, a realizujące ustalone a szkicowo opracowane mapy archeologiczne do druku. Oprócz kartografów zespół pracowników P.A.A. musi kompletować jeszcze choć jeden rysownik i jeden fotograf.

Korzystając z własnych doświadczeń oraz ze znanej mi organizacji prac atlasowych w pokrewnych instytucjach w Polsce i za granicą, sądzę, że taki niezmiernie oszczędny i z wolna wzrastający aparat naukowy i personalny może dawać poważną rękojmię systematycznie i porządnie prowadzonych prac naukowych P.A.A. Ale równocześnie pozwalam sobie stwierdzić, że ograniczenie takiego aparatu, wymagającego odpowiednich warunków lokalowych i podstaw finansowych, doprowadzi do paliatywów, które od razu pozbawiają wzorowej treści, koniecznej do poważnie i odpowiedzialnie ustawionej pracy Polskiego Atlasu Archeologicznego.

Personel naukowy archeologiczny i kartograficzny musi być wyspecjalizowany w pracach atlasowych. Specjalizacji tej nie mogą dać tylko studia uniwersyteckie. Toteż konieczne jest doszkalanie pracowników naukowych Atlasu w zakresie specyficznych prac atlasowych i historyczno-geograficznych. Będzie to możliwe jedynie w obrębie organizowanych przez kierownictwo P.A.A. posiedzeń naukowych, niejako seminariów specjalistycznych. Ponieważ pracownikami naukowymi P.A.A. w zakresie archeologii mogą być tylko co najmniej magistrzy, w ślad za tym studia naukowe związane z pracami atlasowymi winny prowadzić do rozpraw doktorskich i habilitacyjnych. Tylko w miarę uzyskiwania coraz wyższych kwalifikacji samodzielnych pracowników naukowych mogą opracowania P.A.A. być stawiane na coraz wyższym poziomie metodologicznym i merytorycznym. Troska o nowe kadry naukowe dla P.A.A. wiąże się z zapewnieniem dla nich nieodzownej specjalnej literatury naukowej tudzież koniecznych warunków terenowej pracy badawczej w okresie letnim na stanowiskach wchodzących w obręb specjalizacji naukowej tych pracowników.

Zagadnienie nieodzownego budżetu P.A.A. wiąże się ściśle ze wزوrowością i szybkością prac atlasowych. Oprócz opłacania stałego personelu, duże stosunkowo kwoty winny być zastrzeżone na zlecone prace archeologiczne, dokumentacyjne (pomiarowe, kreślarskie, rysunkowe i fotograficzne) oraz kartograficzne. Niemalży koszt pociągnie za sobą urządzenie Pracowni Atlasu specjalnymi meblami: szafami żaluzjowymi na kartoteki, szufladowymi na zbiory kartograficzne i na zdjęcia pomiarowe, szafami na zawieszane mapy specjalne, stołami kreślarskimi, biurkami i stołami pracowniczymi. Do zakresu nieodzownych urządzeń technicznych muszą wejść maszyny do pisania (kart stanowisk i zabytków), aparaty fotograficzne, przyrządy kreślarskie, pantograf i aparaty do powiększeń fotograficznych. Ponadto duże wydatki wiążą się z drukowaniem kart stanowisk i zabytków na bezdrzewnym papierze kartonowym, z zakupem pudeł kartotekowych, papierów kreślarskich, kalki, papierów i chemikaliów fotograficznych. Do dyspozycji P.A.A. musi się z czasem zakupić: 5 kompletów map w skali 1 : 25 000; 15 kompletów w skali 1 : 75 000; 25 kompletów w skali 1 : 100 000; 150 kompletów w skali 1 : 500 000 (z wybranymi elementami kanwy kartograficznej i o pełnych elementach).

Dość znaczne kredyty muszą być zarezerwowane na wyjazdy pracowników P. A. A. do muzeów archeologicznych w Polsce oraz na organizowanie corocznych systematycznych archeologicznych ekspedycji zwiadowczych na różnych terenach Polski; osobną doniosłą potrzebę stanowi planowa weryfikacja grodzisk w związku z opracowaniem katalogu grodzisk w Polsce. W programie P. A. A. istnieje zamiar urządzania corocznych dyskusyjnych konferencji rzeczoznawców atlasowych z całej Polski w połączeniu z urządzaniem pokazów prac Polskiego Atlasu Archeologicznego. Godną zastanowienia sprawą jest specjalne wydawnictwo IHKM PAN poświęcone P.A.A. Składać się nań mogą prace i materiały Polskiego Atlasu Archeologicznego, jako też same zeszyty map opracowanych na poziomie wydawniczym. W ramy tego wydawnictwa wchodzić również mogą tomy *Katalogu grodzisk w Polsce*.

Jeżeli już wspominam o publikacjach atlasowych, to nasuwa się zarazem zagadnienie wydawania archeologicznych monografii regionalnych (ujmowanych przeważnie w ramy administracyjne powiatów i województw współczesnych), opracowywanych od kilku lat w obrębie prac magisterskich w Uniwersytetach: Poznańskim, Jagiellońskim i Warszawskim. Znane mi rękopisy tych prac stoją zresztą na nierównym poziomie faktograficznym, kartograficznym i historyczno-geograficznym. Tego typu opracowania regionalne mogą być nader cenną pozycją w pracach P. A. A., jak niemniej też w działalności konserwatorów zabytków. Należy jednak opracować ramowo kryteria podziału regio-

nalnego Polski i ramowe sposoby jednolitego zobrazowania przebiegu procesu historycznego na tych wydzielonych obszarach. Można przecież z jednego centralnego punktu widzenia podzielić terytorium Polski na szereg uzasadnionych co do granic obszarów i systematycznie wypełniać zadanie ich opracowania archeologicznego przez wiele lat. Byłaby to praca w pewnej mierze podobna do opracowań geologicznych ziem Polski w związku z geologicznym zdjęciem kartograficznym całego kraju. Dość znaczna różnica jednak polega też na tym, że konkrety geologiczne są poniekąd statyczne, podczas gdy materiały archeologiczne wciąż z roku na rok powiększają się i dynamizują przedstawianie procesu historycznego. W archeologicznych opracowaniach kartograficznych należałoby przyjąć dla poszczególnych okresów archeologicznych jedną skalę, może najślusniej 1 : 100 000, elementy położenia geograficznego, rzeźby terenu, rodzajów gleb, hydrografii oraz rekonstrukcji szaty leśnej i in. Również zasadniczy zrab periodyzacji historii społeczeństwa pierwotnego, starożytnego, i wczesnofeudalnego winien być wzięty pod uwagę. Skala barw elementów geograficznych i przyjętych znaków archeologicznych do oznaczania poszczególnych kategorii faktów i zjawisk archeologicznych nie jest zgoła sprawą obojętną. W razie postulowanego ujednolicenia typu opracowań regionalnych treści archeologicznych, zwłaszcza w zakresie kartografii, można by z czasem uzyskać zespół opracowań map w skali 1 : 100 000, składający się na szczegółowy Atlas Archeologiczny w granicach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

W części opracowań problemów archeologicznych danych regionów nie należałoby krępować twórczej inicjatywy poszczególnych autorów. Każdy z nich może ująć w sposób nowatorski zagadnienia osadnicze i inne specyficzne dla danego regionu. Znajomość środowiska geograficznego na wydzielonych małych obszarach w poszczególnych okresach dziejowych może znacznie pogłębić problematykę historyczno-geograficzną i rozumienie prawidłowości zjawisk gospodarczo-społecznych. A wszak w tym kierunku winny głównie zmierzać wzorowe archeologiczne opracowania regionalne. Jedynie w pewnej mierze winno się ustalić analogiczne operacje materiałowe u wszystkich autorów rozpraw regionalnych.

Idzie mi o metodę dokładnego, ale zarazem o ile możliwości skrótoowego podawania opisów stanowisk i zabytków w części szczegółowej zestawień materiałowych. Muszą one podawać zwięzłą, ale zrozumiałą charakterystykę ważnych cech jakościowych i ilościowych. Wspólnym też warunkiem takich opracowań regionalnych byłoby wykorzystanie wszystkich dostępnych źródeł archeologicznych według stanu ich opracowania w danym roku. Wówczas warto drukować te cenne prace. Co 5—10 lat można by wydawać suplementy do tych opracowań, obej-

mujące nowe materiały archeologiczne, przybywające z roku na rok w rezultacie prowadzenia nowych badań wykopaliskowych, zwiadowczych i weryfikacyjnych. Przy tej sposobności należałoby też poddawać rewizji drugą część każdego archeologicznego opracowania regionalnego. Chodzi o wykrywanie i definiowanie prawidłowości rozwoju procesu historycznego na wybranym, ograniczonym i ściśle określonym obszarze. W tych ujęciach splatają się treści źródeł archeologicznych i specyfiki środowiska geograficznego, a w razie możliwości — też źródeł pisanych (dla formacji wczesnofeudalnej). Muszą to być zespolone wyniki wszechstronnych badań kompleksowych, zmierzających do uchwycenia ugruntowanej syntezy, do wykrywania praw rozwoju społeczno-gospodarczego na ściśle zdefiniowanym terytorium. Dochodzenie bowiem niemal wyłącznie do schematycznego stwierdzenia tylko istnienia kultur archeologicznych w ramach epok i okresów oraz przydzielania ich różnym grupom etnicznym na danym terenie nie może stanowić jedynego tzw. podsumowania wyników zebranych, zanalizowanych i skartografowanych materiałów archeologicznych w poszczególnych regionach. Nie o to bowiem tylko w tych pracach powinno chodzić, jeżeli mają być twórcze, a nie jedynie odtwarzające poglądy opracowań archeologicznych większych obszarów naszych ziem w odniesieniu do charakterystyki mniejszych regionów.

PEWNE SZCZEGÓŁY TECHNICZNE MAP W ATLASACH ARCHEOLOGICZNYCH

Mówiliśmy dotąd o zasadach opracowywania różnych typów map i kartogramów, kładąc akcent na takie prace kartograficzne, które winny wejść do konstrukcji całościowej Polskiego Atlasu Archeologicznego. Wspominaliśmy też o podziałach map najdogodniejszych dla celów i zadań P. A. A. Wróćmy jeszcze raz pokrótce do pewnych szczegółów graficznych i technicznych tych map atlasowych.

Wydaje mi się, że do badań szczegółowych, głównie do studiów regionalnych, dobrze służyć mogą umiejscowienia faktów i zjawisk archeologicznych na mapie topograficznej w skali 1 : 100 000, po zdjęciu elementów sieci komunikacyjnej, opisu i oznaczeń nowych inwestycji powierzchniowych (np. regulacja rzek, stawy rybne, melioracja rolna itp). Konwencjonalne znaki do oznaczania stanowisk i zabytków archeologicznych, specyficznych cech dawnej bazy i nadbudowy, nie mogą być nadmiernie powiększane, a więc można ustalić ich rozmiar maksymalnie na 3 mm. Znaki te winny być lokalizowane jak najdokładniej w miejscu rzeczywistego odkrycia danych treści archeologicznych; jeżeli to nie jest możliwe, winny one być swoimi środkami zbliżone do obecnego usytuowania danych miejscowości na mapach topograficznych. System znakowania archeologicznego, niejednokrotnie rozważany i ustalany na

zjazdach międzynarodowych, jest czysto umowny. Żądać odeń można jedynie wyrazistości, czytelności i kontrastowej różnaitości. Na zbiorczych mapach należy różnicować kolorami znaki faktów i zjawisk archeologicznych różnowiekowych.

Otóż pragnę tutaj dodać, że działalność Pracowni P. A. A. winna objąć również, wyłącznie w celach badawczo-poznawczych, wykreślanie właśnie takich map zbiorczych w skali 1:100 000. Mają one ogromne znaczenie również przy pracach konserwatorskich i dla badaczy terenowych prowadzących prace wykopaliskowe na stanowiskach danych terenów. Żmudna ta praca będzie wykonywana równolegle ze zbieraniem materiałów kartotekowych; kreślenie znaków różnobarwnych winno być zadaniem kreślarzy-kartografów. Podkład tych właśnie map stanowią mapy topograficzne WIG-u o pełni współczesnych elementów geograficznych. Poszczególne arkusze tych map całego obszaru Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej muszą być od razu naklejone na arkusze nie paczącej się sklejk i winny w kopertach celofanowych być zawieszzone w specjalnych szafach. Będą one posiadać skorowidz nazw miejscowości w celu łatwego z nich korzystania.

Podstawowe, przekrojowe, syntetyczne mapy archeologiczne, wchodzące integralnie do całości Polskiego Atlasu Archeologicznego, winny, moim zdaniem, mieć skalę 1:500 000. Skala ta bowiem umożliwi ramowe rekonstrukcje środowiska geograficznego oraz umiejscowienie w wyraźnych sytuacjach krajobrazowych faktów i stanowisk archeologicznych za pomocą również trzymilimetrowych znaków archeologicznych. Roboczego obrazowania zjawisk archeologicznych można dokonywać na mapach WIG-u, przy pozostawieniu elementów położenia geograficznego, rzeźby, hydrografii i ewentualnie szaty leśnej, ulegającej w swoim zasięgu różnym modyfikacjom w poszczególnych okresach archeologicznych. Na mapach tej skali deformacje lokalizacyjne materiałów archeologicznych są stosunkowo znośne. Obraz zjawisk archeologicznych na tle zrekonstruowanego środowiska archeologicznego jest wystarczająco czytelny. Nie można jednak na tych mapach wprowadzać napisów objaśniających miejscowości ani numerów, gdyż zaciemniłyby one pożądaną jasny obraz. By tego uniknąć, należy takie objaśnienia wprowadzić na oleaty o identycznej podziałce, nakrywające poszczególne mapy. Każdy oleat będzie miał zastosowaną sieć kwadratów łatwo dających się oznaczyć po liniach równoleżnikowych i południkowych. Bok kwadratu może odpowiadać albo 1", albo oznaczeniom milimetrowym. Każde zjawisko archeologiczne występujące na mapie przekrojowej będzie miało odpowiednik punktowy na oleacie oraz numer bieżący objaśniony w skorowidzu miejscowości. Ten dobry sposób zastosował m.in. również K. Moszyński w *Atlasie kultury ludowej*

w Polsce (Kraków 1934 PAU), co nad wyraz uczyniło jego mapy. Mapy archeologiczne podstawowe, przekrojowe, syntetyczne winny być wielobarwne, gdyż inaczej elementy składowe środowiska geograficznego i treści archeologicznych nie byłyby wyraźne.

Zjawiska archeologiczne na ziemiach Polski nie stanowią zespołów zamkniętych liniami granicznymi naszego państwa. Są one tylko wycinami powierzchni zjawisk znacznie szerszych, zachodzących na nieraz rozległych obszarach Europy. Toteż zatrzymanie się na szczegółowym opracowaniu zjawisk archeologicznych na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie może oznaczać, że Polski Atlas Archeologiczny winien się ograniczyć wyłącznie do tak zawężonego obrazu. Istnieją obecnie warunki nawiązania stosunków bliskiej współpracy ze wszystkimi przedsięwziętymi poczynaniami atlasów archeologicznych w krajach sąsiednich i dalszych. Rodzi się potrzeba i konieczność opracowania wspólnych zasad jednolitego obrazowania kartograficznego w całej Europie, aby doprowadzić do międzynarodowego zrealizowania jednego zbiorowego atlasu archeologicznego krajów europejskich. Ale ta postulowana i niełatwa do szybkiego przeprowadzenia inicjatywa i impreza nie zwalnia poszczególnych atlasów krajowych od związywania kartograficznych zjawisk archeologicznych krajowych z szerszym obrazem europejskich stosunków w poszczególnych okresach. Do takich ujęć całokształtów prowadzą mapy archeologiczne Europy środkowej czy też całej Europy. Skale tych map muszą być różne. Jeżeli dla Europy środkowej podziałka 1 : 2 000 000 jest wystarczająca, to dla Europy skala 1 : 8 000 000 nie jest za mała. Są to skale map ściennych, tak że służyć one śmiało mogą również do celów dydaktycznych.

Różne mapy oleatowe mogą mieć rozmaite podziały i sposoby obrazowania zjawisk archeologicznych: izarytmiczne, liniowe i płaszczyznowe. Decyzja co do wyboru metody ich wykonania musi być uzależniona od przestrzenności i wagi naukowej danego obrazu.

Oddzielne zagadnienie, którego z góry przesądzić się nie da, to sposób publikacji Polskiego Atlasu Archeologicznego. Na pewno będzie on się dzielił na zeszyty w obrębie poszczególnych podziałów, zdeteminowanych potrzebami uzasadnionej periodyzacji procesu historycznego. Na każdy zeszyt będą się składać: a) mapy archeologiczne, b) objaśnienia znakowania i zestawienia miejscowości, c) autoryzowane krótkie opracowania treści poszczególnych map, d) zestawienia źródeł archeologicznych w odniesieniu do poszczególnych map. Sądzić wolno, że takich zeszytów będzie około 20 i że po postulowanym zakończeniu pierwszego etapu zbierania materiałów kartotekowych znanych i dostępnych, po roku 1960 będzie można wydawać rokrocznie po jednym do dwu zeszytów Polskiego Atlasu Archeologicznego.

Wielobarwne podstawowe mapy archeologiczne winny mieć w publikacji nie mniejszą podziałkę niż 1 : 1 000 000, czyli ulegną one pomniejszeniu o połowę za pomocą fotograficzno-mechanicznych zabiegów. Czytelność znaków w tej skali (wielkości półtora milimetra w każdym przypadku) jest dobra, jak to stwierdzić można na próbnym zdjęciach fotograficznych. Ten sam stopień zmniejszenia da się zastosować korzystnie do wszystkich jednobarwnych map pomocniczych.

Kwestią dokładnego przemyślenia i głębokiej dyskusji jest sprawa publikowania w Polskim Atlasie Archeologicznym umiejętnie wyselekcjonowanych, typowych wyobrażeń faktów archeologicznych, pomocnych do lepszego rozumienia zagadnień związanych z poszczególnymi mapami Atlasu. Osobiście jestem zwolennikiem opracowania takiego albumu ściśle związanego z potrzebami Atlasu. Zespalandy tych dwu dokumentacji archeologicznych praktykuje się dotąd w kartografii typologicznej. Sądzę jednak, że z powodzeniem winien ten związek na innych zasadach zachodzić również przy opracowywaniu problematyki syntetycznej. Ten sam szkopuł dotyczy synchronistycznych tabel periodyzacji pełnego procesu historycznego. Sądzę z całym przekonaniem, że takie zestawienia w opracowaniach P. A. A. są wprost nieodzowne.

PODSTAWOWE CELE I ZADANIA POLSKIEGO ATLASU ARCHEOLOGICZNEGO

Próby opracowywania map archeologicznych oraz zapoczątkowywania nauki zwanej geografją archeologiczną datują się właściwie już od połowy ubiegłego stulecia, ściślej mówiąc od czasu pojawienia się dzieł K. Rittera, F. Ratzla, O. Peschla⁵, którzy — interesując się geografją człowieka — postulowali badania historyczne od najdawniejszych czasów istnienia gospodarki ludzkiej. Były to jednak zaledwie zaczątki interesowania się wzajemnym stosunkiem działalności człowieka i środowiska geograficznego, które według ówczesnych zapatrywań w ostatniej instancji determinowało rozwój kultury ludzkiej. Dopiero od lat siedemdziesiątych XIX w. mnożą się mapy archeologiczne, głównie synoptyczne, mające na celu orientowanie w odkrytych stanowiskach archeologicznych w przeciągu kilku epok. Głębokie studia osadniczo-geograficzne zawdzięczamy dopiero R. Gradmannowi⁶ i P. Deffontai-

⁵ S. Nowakowski, *Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych*, [w:] *Wielka geografia powszechna*, Trzaska, Ewert i Michalski.

⁶ R. Gradmann, *Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung*, „Geographische Zeitschrift”, 1901, s. 361—377, 435—447; tenże, *Beziehungen zwischen Pflanzengeographie und Siedlungsgeschichte*, „Geogr. Zeitschr.”, 1906, s. 305—325; tenże, *Siedlungsgeographie des Kgr. Württemberg*, „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde”, t. 21 : 1914, s. 80 n.; tenże, *Die archäologische Karte als Hilfsmittel der Siedlungsgeographie, Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft* (E. Wahle-Festschrift), Heidelberg 1950, s. 259—265.

nes'owi⁷, którym przypada w udziale zasługa tworzenia podwaliny pod idealistyczną konstrukcję „geografii prehistorycznej”. W 1923 r. powstał zbiorowy projekt stworzenia międzynarodowego atlasu „prehistorycznego”, a do komitetu przygotowującego to wielkie nie zrealizowane dotąd dzieło wszedł też W. Antoniewicz⁸.

W Wielkopolsce oraz na ziemiach zabranych dość dużą ruchliwość wykazali archeologowie niemieccy, przygotowując podstawy teoretyczne kartografii „prehistorycznej” już od 1872 r. Wyróżnili się swoimi pracami w tej mierze: A. Lissauer⁹, J. Zimmermann¹⁰ i F. L. W. Schwartz¹¹, a później E. Hollack¹², M. Hellmich¹³, W. Maas¹⁴, C. Engel i W. La Baume¹⁵.

⁷ P. Deffontaines, *Sur la géographie préhistorique*, „Annales de Géographie”, 1924, s. 19—20; P. Deffontaines i Capitan, *Pour un atlas préhistorique international*, „Revue Anthropologique”, 1923, s. 290, 291; P. Deffontaines, *Essai de géographie préhistorique du Limousin et de son pourtour Sédimentaire*, „Année de Géographie”, 1924, s. 461—476; por. też J. Brunhes i P. Deffontaines, *La géographie humaine*, Paris 1942, s. 345; Le Lannour, *La géographie humaine*, Paris 1949.

⁸ Por. też A. A. Mendes Correa, *A geografia de prehistoria*, Porto 1929; O. Schlüter, *Die Ziele der Geographie des Menschen*, 1906; tenże, *Wald-, Sumpf- und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenszeit*, 1921; A. Sch iz, *Die geologische Grundlage der neolithischen Besiedelung*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 38: 1906, s. 334 n.; J. Wagner, *Der Mensch als Landschaftsgestalter in der prähistorischen Landschaft*, „Zeitschrift d. Ges. für Erdkunde”, 1936, z. 6; D. Peyrony, *Le Périgord préhistorique. Essai de géographie humaine*, Périgeux 1949; M. Sorre, *Les fondements biologiques de la géographie humaine. Essai d'une écologie de l'homme*, Paris 1953, 440 s.; L. Champier, *Géographie humaine et préhistoire*, „Revue de Géographie de Lyon”, t. 30: 1955, s. 145 n.

⁹ A. Lissauer, *Archäologische Karte von Westpreussen*, „IV. Versammlung der deutschen Gesellschaft f. Anthropologie”, 1873; por. też *Vorschläge zur prähistorischen Chartographie*, „Zeitschr. f. Ethnol.” t. 4: 1872; *Die Zeichen für die prähistorischen Karten*, „Correspond.-Blat. der Deutschen Ges. f. Anthropol.”, 1875.

¹⁰ J. Zimmermann, *Vorgeschichtliche Karte von Schlesien*, 1874 (Chromolithogr. 4. Bl. 1:300 000).

¹¹ F. L. W. Schwartz, *Materialien zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen*, [w:] *Beilage zum Programm des K. Fr. Wilh. Gymnasium zu Posen*, 1875; tenże, *Nachtrag zu den Materialien zur Kartographie*, Poznań 1875, 1879 i 1882; tenże, *Zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen*, „Zeitschrift für Posen”, t. 7: 1892.

¹² E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*, Königsberg 1908.

¹³ M. Hellmich, *Die Besiedelung Schlesiens in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Wrocław 1923, 23 s. i 8 map.

¹⁴ W. Maas, *Mapy osadnictwa przedhistorycznego Wielkopolski*, 6 map, „Przegl. Archeol.”, R. 8: 1926, s. 137—151; tenże, *Beiträge zur Siedlungsgeographie des Posener Landes*, Poznań 1927; tenże, *Zur vorgeschichtlichen Besiedelung des Posener Landes*, „Mannus”, t. 19: 1927, s. 104—134, 6 map; tenże, *Beziehungen zwischen ältester Besiedelung, Pflanzenverbreitung und Böden in Ostdeutschland und Polen*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift in Polen”, 1928, z. 13, odb. 27 s. i 3 mapy.

¹⁵ C. Engel i W. La Baume, *Atlas der ost- und westpreussischen Landesgeschichte*, cz. I, 1936 (skala map 1:1 000 000).

Polskie osiągnięcia w zakresie kartografii archeologicznej przedstawiały się wcale poważnie. Już w 1876 r. przedstawił J. Łepkowski¹⁶ na Kongresie Antropologiczno-Archeologicznym w Budapeszcie „Nowy projekt mapy archeologicznej porzecza Wisły”. W tym samym roku wydał J. N. Sadowski¹⁷ jedną z najlepszych dotąd map tzw. szlaku burztynowego na ziemiach Polski. W rok później wyszła J. N. Sadowskiego mapa archeologiczna porzecza Warty i Baryczy. Duże wrażenie w świecie naukowym zrobiła G. Ossowskiego *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich* wydana w Paryżu (1880) i w Krakowie (1881) w wersji francuskiej i polskiej. W. Demetrykiewicz opracował mapę archeologiczną Małopolski. Odtąd aż po dni dzisiejsze mapy archeologiczne różnych typów, przeważnie w małych skalach, ilustrują prace monograficzne i syntetyczne zjawisk głównie na ziemiach Polski. Są to przeważnie mapy schematyczne, punktowe i płaszczyznowe. Taki też charakter ma również K. Jażdżewskiego wydany w 1949 r. *Atlas do pradziejów Słowian*. Tego rodzaju opracowania kartograficzne predysponuje ich cel, mianowicie śledzenie zasięgów zarówno oddzielnych typów faktów archeologicznych, jak niemniej zasięgów kultur archeologicznych w przekrojach czasowych. Rozwojowe mapy atlasu K. Jażdżewskiego w całości pełni realizują ten postulat.

Główne podstawy metody opracowania zagadnień archeologiczno-geograficznych zawdzięcza nauka polska J. Dylikowi¹⁸. Szereg jego rozpraw tak teoretycznych, jak niemniej poświęconych poniekąd reprezentatywnym regionom w Polsce i Austrii, pogłębiło znacznie rozu-

¹⁶ J. Łepkowski, *Nowy projekt mapy archeologicznej porzecza Wisły, przedstaw. na Kongresie Antrop.-Archeol. w Peszcie w r. 1876*, „Kurier Poznański”, 1876, nr 227; mapa w Gab. Archeol. U. J. w Krakowie, nr 8742; tenże, *O mapie archeologicznej Powiśla, sporządzonej pod kierunkiem J. Łepkowskiego*, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”, 1881, s. 158.

¹⁷ J. N. Sadowski, *Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży Morza Bałtyckiego*, „Pamiętnik A. U. w Krakowie. Wydz. Filolog. i Hist.-Filozof.”, t. 3: 1876, 4°, 88 s. i 5 tabl., to samo w tłumaczeniu niemieckim, Jena 1877; tenże, *Wykaz zabytków przedhistorycznych na ziemiach polskich*, z. 1: *Porzecza Warty i Baryczy*, wyd. Komisji Archeol. A. U., Kraków 1877, XV+72 s., 6 tabl.

¹⁸ J. Dylik, *Zur Einführung in die prähistorische Geographie*, [w:] *Congr. Sec. Arch. Baltic.*, Riga 1930, s. 359—364; tenże, *Osadnictwo epoki kamiennej w przełomowej dolinie Warty pod Poznaniem*, „Badania Geogr. nad Polską Półn.-Zach.”, z. 6/7, Poznań 1931, s. 7—57, 2 ryc.; tenże, *Die Besiedlung des nördlichen Wiener Beckens zur neolithischen Zeit*, „Mitteil. der Geogr. Ges. in Wien”, t. 78: 1935, s. 41—76, 2 ryc.; tenże, *Rozważania nad osadnictwem prehistorycznym obszaru dzisiejszego Wiednia*, „Przegl. Archeol.” t. 4: 1928—1932, s. 199—207; tenże, *Analiza geograficzna położenia osad i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, „Bad. Geogr. nad Polską Półn.-Zach.”, z. 16/17, Poznań 1936; tenże, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, Łódź 1948.

mienie stosunku osadnictwa śledzonego archeologicznie do poznawanego i dobrze przeanalizowanego krajobrazu, jako części środowiska geograficznego. Determinizm klimatu, zwłaszcza w migracjach plemiennych, stanowił przedmiot badań L. Kozłowskiego¹⁹ oraz jego ucznia T. Sulimirskiego²⁰. Wszystkie te prace wybijają się na plan pierwszy w początkowych wciąż stadiach badań archeologiczno-geograficznych. Dodać tu jeszcze trzeba rozprawy metodyczne L. Kozłowskiego²¹, R. Jamki i W. Antoniewicza²². Nowe stadium badawczo-poznawcze w tej dziedzinie rozpoczęły opracowania D. Piaseckiego²³, T. Bratkowskiego²⁴ i S. Zajchowskiej²⁵, które cechuje umiejętna analiza zjawisk krajobrazowych dzisiejszych i w porównaniu z nimi też dawnych.

W rozważaniach nad celami i zadaniami Polskiego Atlasu Archeologicznego nie można pominąć zaawansowanych od wielu już lat prac nad Polskim Atlasem Historycznym²⁶. Ze wszech miar ważne i trudne te prace dały już nie tylko pierwsze nowoczesne dzieła kartografii historycznej z obszaru ziem Polski. Stały się one również podstawą kilku niezmiernie cennych opracowań z zakresu geografii historycznej, które dzięki prowadzonym dyskusjom naukowym nad celami i metodą Polskiego Atlasu Historycznego stały się zarodzić poważnej weryfikacji

¹⁹ L. Kozłowski, *Stosunek zlodowaceń do wędrówek kultur paleolitycznych i rozwoju cykliów kulturowych w paleolicie Europy*, „Lud”, t. 2: 1924, odb. 12 s.; tenże, *Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski*, Lwów 1928, 158 s., 3 mapy i 13 tabl.

²⁰ T. Sulimirski, *Osadnictwo i ruchy etniczne a klimat*, „Roczniki Dziejów Społ.-Gosp.”, III, s. 1—56.

²¹ L. Kozłowski, *Metoda kartograficzna w prehistorii*, „Lud”, t. 6: 1927, s. 26—45; R. Jamka, *Osadnictwo kultury łużyckiej na Śląsku w świetle metody izarytmicznej*, „Światowit”, t. 20: 1953, s. 319—326, z mapą.

²² W. Antoniewicz, *Z dziedziny organizacji nauki*, I, Warszawa 1926 (rozdz. III: *W sprawie kartografii archeologicznej w Polsce*, s. 88—103); por. też J. Czekanowski, *Zagadnienie kartowań geograficznych i ich syntezy*, „Wiad. Archeol.”, t. 12: 1933, s. 41, 42.

²³ D. Piasecki, *Geneza grodu biskupińskiego w świetle badań morfologicznych*, [w:] *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kult. łuż. w Biskupinie w pow. żnińskim za lata 1936—1939 i 1946—1948*, Poznań 1950, s. 19—27, 5 ryc.

²⁴ T. Bratkowski, *Krajobraz okolicy Łąk Małych w epoce brązu*, „Fontes Archaeol. Posn.”, vol. 4: 1953, s. 77—80, 4 ryc.

²⁵ S. Zajchowska, *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI—XX wiek)*, „Przegl. Zachodni”, R. 9: 1953 nr 6/8, s. 101—141, 5 map — rec. T. Lalik, „Kwart. Hist. Kult. Mater.”, R. 3: 1955, s. 645—647.

²⁶ Zob. W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, wyd. 3, Kraków 1946, s. 206—273, 278, 279; A. Gieysztor i S. Herbst, *Zarys nauk pomocniczych historii*, wyd. 3, t. 2, Warszawa 1948, s. 226—249; S. Arnold, *Geografia historyczna, jej zadania i metody*, „Przegl. Hist.”, t. 28: 1929.

podstaw i zadań tej nauki. Ogromnie cenny wkład do tego przedmiotu nauk historycznych i geograficznych wniosły rozważania G. Labudy²⁷ i M. Dobrowolskiej²⁸, zasługujące na jak największą uwagę. Oparły się one w swych ostatecznych sformułowaniach w dużej mierze na osiągnięciach w tej dziedzinie nauki marksistowskiej. Nie ulega wątpliwości, że uwagi J. Stalina²⁹ i pełne rozważania W. K. Jacuńskiego³⁰, E. W. Kalesnika³¹ i I. I. Iwanowa-Omskiego³² stanowią pogłębioną podbudowę systemu geografii historycznej jako nauki materialistycznej, rozszerzającej swój zakres na badanie prawidłowości wszystkich zjawisk masowego życia gospodarczo-społecznego w rozwoju procesu historycznego.

Niewątpliwie z czasem Polski Atlas Historyczny obejmie również kartograficzne zobrazowanie historii kultury materialnej formacji rozwiniętego feudalizmu, formacji kapitalizmu i formacji socjalizmu. Winno się też postulować włączenie do monumentalnego dzieła P.A.H., wykonywanego głównie na podstawie źródeł pisanych, również rozwoju ideologii społecznej formacji feudalizmu w Polsce jest to możliwe jedynie przy ścisłej, kompleksowej współpracy z historykami sztuki, historykami oświecenia i historykami religii na ziemiach Polski.

Zamierzenia te włączają w nierozzerwalny łańcuch rozwojowy również proces historyczny polskiej kultury ludowej w Polsce. Prace nad Polskim Atlase Etnograficznym, dzięki wybitnej aktywności K. Moszyńskiego³³ i J. Gajka³⁴, są w dużym stopniu zaawansowane. Są one ponie-

²⁷ G. Labuda, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, t. 25: 1953, s. 5—56.

²⁸ M. Dobrowolska, *Przedmiot i metoda geografii historycznej. Uwagi o referacie prof. dra G. Labudy*, tamże, s. 57—69; por. też M. Dobrowolska, *O historyczne podstawy antropogeografii*, [w:] *Pam. II Zjazdu Stow. Geografów i Etnografów*, 1927; tenże, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, „Przegl. Geogr.”, 1948; Я. Г. Саушкин *Культурный ландшафт*, Moskwa 1946.

²⁹ J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1949, s. 549—551.

³⁰ В. К. Яцунски, *Историческая география как научная дисциплина*, „Вспросы Географии”, 1950, s. 13—41.

³¹ Е. В. Калесник, *Основы общего землеведения*, Moskwa 1947; tenże *Учение о ландшафтах*, „Известия Всесоюзного Географич. Общества”, t. 84: 1952, s. 245—254.

³² I. I. Иванов — Омский, *Исторический материализм о роли географической среды в развитии общества*, Moskwa 1950, s. 3—103; por. też F. Barciński, *Człowiek zmienia oblicze ziemi*, Warszawa 1953.

³³ K. Moszyński, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1—3, Kraków 1934—1936.

³⁴ J. Gajek, *Polski Atlas Etnograficzny*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska”, Lublin 1947, s. 67; por. *Protokół z konferencji Zakładu Etnografii IHKM—PAN we Wrocławiu z dnia 6—8 czerwca 1955 w sprawie Polskiego Atlasu Etnograficznego*, s. 1—79 maszynopisu, załączniki s. 80—213; por. też M. Frankowska, *Problemy Atlasu Etnograficznego*, „Lud”, t. 38: 1949, odb. 61 s. Do zestawień literatury

kąd oparte na niektórych zagranicznych atlasach etnograficznych, ale idą dalej, ulepszając metodę badawczą i przedstawienie graficzne. Polski Atlas Etnograficzny reprezentuje na pierwszym swym etapie rozwoju głównie opracowania monograficzno-typologiczne, bazujące w znacznej mierze na odkrywczych i dokumentarnych badaniach terenowych w wybranych i ustalonych reprezentatywnych punktach kraju. Jest to niezmiernie cenny dorobek etnografii polskiej; prowadzi on do drugiego etapu opracowań atlasowych, mianowicie do przedstawień syntetycznych procesu historycznego kultury ludowej w Polsce³⁵.

Wszystkie te opracowania pozwolą na utworzenie jednego monumentalnego dzieła, właściwego Polskiego Atlasu Historycznego, obrazującego dynamikę rozwoju społeczeństwa na ziemiach Polski od formacji przedrodowej do formacji socjalistycznej. Choć na to dzieło trzeba będzie jeszcze długo poczekać, to przecież wszystkie historyczne prace atlasowe, ześrodkowane w różnych zakładach specjalnych Polskiej Akademii Nauk, z wolna zmierzają do tego jednego wielkiego celu. Coraz szybsze zbliżanie się doń może zapewnić jedynie bliska i wzajemnie pomagająca sobie współpraca wszystkich tych zakładów historycznych przy nieodzownym, ciągłym, kompleksowym współdziałaniu z zakładami Instytutu Geograficznego PAN.

W dotychczasowym interesującym nas tutaj dorobku kartograficznym i geograficzno-historycznym można wyróżnić dwa zasadnicze kierunki myśli metodycznej.

1. Idealistyczny punkt widzenia znaczenia środowiska geograficznego dla rozwoju środowiska społecznego. Dwie są w nim główne podstawy rozumienia tych zjawisk: jedna polega na przecenianiu determinizmu geograficznego, a druga na niedocenianiu, a nawet negowaniu roli środowiska geograficznego w życiu społeczeństw. Obydwa te poglądy są błędne i nie do utrzymania na podstawie wciąż od nowa przytaczanych

---

w cennych pracach J. Gajka i M. Frankowskiej warto dodać: H. Harmanjan i E. Röhr, *Die Volkstumskarte. Voraussetzungen und Gestaltung, Volkstumsgeographische Forschungen in Verbindung mit dem Atlas der deutschen Volkskunde*, t. 1, Leipzig 1939, 139 s.; E. Röhr, *Das Schrifttum über den Atlas der deutschen Volkskunde*, „Zeitschrift für Volkskunde”, R. 47: 1948 (N.F. 9); H. Schlenger, *Methodische und technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde*, „Deutsche Forschung”, z. 27, Berlin 1937; S. Erixon, *Der Atlas der schwedischen Volkskultur*, „Folk-liv”, t. 4: 1940, s. 93—96; tenże, *Froagelistor för över svensk Folkkultur*, tamże, s. 76—104; tenże, *Atlas över svensk lutanet av on etapp i förarbetena*, tamże, t. 6: 1942, s. 131—137; Béla Gunda, *Vorläufiger Bericht über den Atlas der ungarischen Volkskultur*, tamże, t. 4: 1940, s. 96—98; tenże, *Atlas for lettisk Folkkultur*, tamże, s. 98, 99; A. Bjerrum, *Atlas der dänischen Volkskultur*, tamże, s. 113—123.

³⁵ G. Labuda, *Kilka uwag o zadaniach Polskiego Atlasu Etnograficznego*, „Lud”, t. 41: 1954, s. 808—822.

argumentów. Podstawą obu tych poglądów jest przyjmowanie abstrakcyjnych prawidłowości „w ogóle” przewodzącego determinizmu geograficznego albo nieistnienia wpływu środowiska geograficznego na społeczeństwa ludzkie, które rzekomo albo bezpośrednio poddają się bez reszty prawom środowiska geograficznego, albo żyją jak niezależne od zjawisk otaczającej przyrody twory sił społecznych i duchowych oraz woli ludzkiej.

2. Materializm historyczny odrzucił obydwie błędne koncepcje idealistycznej socjologii. Prawidłowością zawsze istniejącą od początku istnienia społeczeństwa ludzkiego jest rozwijanie się grup społecznych w ścisłym związku ze środowiskiem geograficznym, które we wszystkich formacjach gospodarczo-społecznych otaczało i będzie trwale otaczać struktury socjalne. Wpływ tedy środowiska geograficznego może albo przyspieszać, albo opóźniać rozwój społeczny. Drugą prawidłowością stanowi fakt, że związki wzajemne środowiska geograficznego i materialnego życia społeczeństw są zmienne w rozwoju procesu historycznego. Zrazu w formacji przedrodowej ulegały grupy społeczne usilnym wpływom środowiska przyrodniczego na warunki bytu; z wolna jednak wydobywały się społeczeństwa rodowe i klasowe spod przemożnych tych wpływów w związku z coraz większym poznawaniem sił przyrody i dzięki coraz skuteczniejszej walce ze światem zewnętrznym w celu zaspokojenia potrzeb życia. Rozwój sił wytwórczych i pozostających z nimi w koniecznym związku stosunków produkcji między ludźmi coraz bardziej uniezależniał społeczeństwa od ulegania różnym siłom środowiska geograficznego. Zgodnie z tym rozwojem społeczno-gospodarczym wprzęgały grupy społeczne do swoich potrzeb wytwórczych w coraz większym stopniu niektóre siły przyrody. Trzecią prawidłowością jest wpływ społeczeństw ludzkich na przekształcanie środowiska geograficznego w związku z działalnością produkcyjną. To przeobrażanie przyrody dokonywało się od epoki wspólnoty pierwotnej, od wynalezienia ognia, od rozwoju zorganizowanego myślistwa. W wyższym stopniu znalazło ono swój wyraz w czasach rozwijającej się gospodarki rolnej i hodowli zwierząt, górniczego wydobywania surowców przemysłowych, przetwarzania rud metali, udoskonaleń środków komunikacji i wykorzystywania różnych źródeł środków pracy jako sił motorycznych. W ogólnej koncepcji „materializm historyczny wykazał, że geograficzny kierunek w socjologii i historiografii nie ma żadnego uzasadnienia naukowego; słuszne wytłumaczenie rzeczywistej roli środowiska geograficznego w rozwoju społeczeństwa dał materializm historyczny. Środowisko geograficzne jest jednym z niezbędnych i stałych warunków materialnego życia społeczeństwa. Przyspiesza ono bieg rozwoju społeczeństwa

lub go opóźnia. Środowisko geograficzne nie jest jednak i nie może być decydującym czynnikiem rozwoju społecznego”³¹.

Przytoczone uwagi wyznaczają dość rozległy zakres badaniom geograficzno-historycznym. Zadaniem Pracowni Polskiego Atlasu Archeologicznego nie może być tylko działalność zbierania, o ile możliwości, najdokładniejszych i wyczerpujących do swoistych celów materiałów archeologicznych ani też niezwykle ważne i cenne realizowanie metody kartograficznej w podjętych do opracowania mapach archeologicznych. Działalność Pracowni czy raczej Zakładu Polskiego Atlasu Archeologicznego powinna sięgać dalej: powinna wyprecyzować podstawy metodyczne geografii historycznej dziejów społeczeństwa pierwotnego, starożytnego i wczesnofeudalnego tudzież opracowywać uwarunkowania i prawidłowości rozwoju procesu historycznego tych społeczeństw na ziemiach Polski na podstawie obiektywnych zobrazowań przestrzennych na mapach archeologicznych. Są to ambitne i niełatwe cele, ale — jak sądzę — są one konieczną podstawą prawidłowego rozumienia historii pierwotnej, starożytnej i wczesnofeudalnej Polski. Pracownia, czy Zakład, Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN będzie tylko wówczas miała naukowy sens istnienia, jeżeli stanie się poważnym ośrodkiem kartografii archeologicznej i geografii historycznej w ramach archeologicznych treści i metod badawczo-poznawczych.

Przytoczenie niektórych wybranych tematów takich studiów i opracowań geograficzno-historycznych może najjaśniej uprzytomni cele badawczo-poznawcze P.A.A. Podstawowym warunkiem wszystkich tych prac jest wciąż od nowa wypracowywana i weryfikowana periodyzacja historii społeczeństwa pierwotnego, starożytnego i wczesnofeudalnego w Polsce. Główna problematyka studiów Atlasu winna się grupować wokół naczelných kierunków poznania archeologicznego stosunków przestrzennych. Są to mianowicie zagadnienia: 1) ekonomiczne, 2) ustrojowe, 3) osadnicze, 4) bezpieczeństwa, 5) komunikacji, 6) wymiany, 7) ideologii artystycznej, religijnej i rozwoju wiedzy, 8) etniczne, 9) polityczno-administracyjne, 10) demograficzne.

We wszystkich tych kierunkach badawczych wysuwa się na plan pierwszy stosunek środowiska społecznego do środowiska geograficznego³⁷. Nasuwa się jednak pytanie, w jakiej mierze obecnie znany zespół

³¹ *Materializm historyczny*. Pod ogólną redakcją F. W. Konstantinowa, Warszawa 1955, s. 66.

³⁷ R. Ahrens, *Wirtschaftsformen und Landschaft*, „Abh. A.d.I. Gebiet d. Auslandskunde”, Hamburg t. 24:1927, C—9, 97 s., 7 ryc. 5 tabl.; F. Birkner, *Funde und Siedlungskarten*. „Korr.-Bl. d. Gesamtverein”, t. 81:1933, szp. 145—146; P. Borchart, *Naturbedingte Kulturwege*, „Anthropos”, 1926, s. 225—232, 9 map; J. St. Bystron, *Socjologia*, wyd. 3, Warszawa 1947 (rozdz. IV: *Geografia społeczna*, s. 63—77);

faktów i stanowisk archeologicznych w różnych przekrojach czasowych na naszych ziemiach pozwala na wnikliwe opracowanie wysuniętych problemów archeologicznych. Sprawa to nienowa³⁸. W rozważaniach naukowych zagadnienie możliwości głębi i granicy poznania archeologicznego wywołało poważną dyskusję. Bo przecież zważyć trzeba, że relikty w postaci stanowisk i zabytków archeologicznych są jedynie resztkami, nieraz ruinami dawniej istniejących całości. Nasze poznanie w tym zakresie wymaga szeregu interpolacji i uzasadnionych rekonstrukcji interpretacyjnych. Nie ulega też kwestii, że nie wszystkie części naszego kraju są jednakowo znane pod względem archeologicznym. Nigdzie zaś u nas badania archeologiczne nie były prowadzone do niedawna należycie pod względem metody. Istnieją ogromne braki i luki prac wykopaliskowych w zakresie poznania zwłaszcza osad, grodzisk i obiektów przemysłowych. Aż do ostatnich czasów, ściślej do 1950 r., odsłanianie badawcze całości stanowisk archeologicznych w Polsce należało do wyjątków. A to wszystko zawęża znacznie naszą prawdziwą znajomość zjawisk i faktów archeologicznych. Badania bowiem sondazowe dają tylko jednostronne i wycinkowe możliwości poznania głównie stratygrafii stanowisk i nie wystarczają do śledzenia pełnego procesu historycznego. Zarówno dla kartografii archeologicznej, jak dla metody geograficznej w archeologii pełna znajomość stanowisk i faktów archeologicznych ma zasadniczą wartość.

Braki naszego poznania archeologicznego wpływają też z tego powodu, że ślady archeologiczne bytu grup społecznych nie dają całego obrazu zjawisk gospodarczo-społecznych, politycznych i ideologicznych.

E. Fels, *Der Mensch als Gestalter der Erde*, Leipzig 1935; P. Kische, *Mensch und Scholle*, [w:] *Kartenwerk zur Geschichte und Geographie d. Kulturbodens*, Berlin, t. 1, 1936; t. 2, 1939; H. Mortensen, *Zur Frage der heutigen und frühgeschichtlichen Verteilung von Wald- und Siedlungsland in den südostbaltischen Gebieten*, „Zeitschr. f. Erdkunde“, Berlin 1924, s. 147—151; S. Passarge, *Grundzüge der gesetzmässigen Charakterentwicklung der Völker auf religiöser und naturwissenschaftlicher Grundlage und in Abhängigkeit von der Landschaft*, Berlin 1925, 173 s.; S. Janšák, *Základy archeologického výskumu v teréne*, Bratislava 1955, s. 20—51.

³⁸ E. Wahle, *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis*, I, „Sitz.-Ber. der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse“, 1940/1941, 2. Abh., Heidelberg 1941; H. J. Eggers, *Natürliche Erkenntnisgrenzen bei vorgeschichtlichen und volkskundlichen Fundkarten*, „Beiträge zur Volkskunde Pommerns“, Greifswald 1939 (oraz w „Beiheft zum Erwerbungs- und Forschungsbericht des Pommerschen Landesmuseum“, Szczecin 1939); tenże, *Das Problem der ethnischen Deutung in der Frühgeschichte*, Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft (E. Wahle-Festschrift), Heidelberg 1950, s. 49 n.; U. Kahrstedt, *Grundsätzliches zu historischen und archäologischen Grenzen*, tamże, s. 60—62; K. H. Jacob-Friesen, *Grundfragen der Urgeschichtsforschung. Völker, Rassen und Kulturen*, Hannover 1928.

Jest to wynikiem nie tylko warunków złego zachowania wielu wytworów z materii organicznych, nie zawsze konserwujących się w ciągu epok i okresów archeologicznych, ale również jest to rezultatem działania różnych czynników społecznych w dawnych czasach. Wszak musimy brać pod uwagę prawdopodobność wielu przeróbek różnych ważnych narzędzi pracy, broni i ozdób wykonanych z metali. Śledzimy także niepełność i ograniczoność wielu treści archeologicznych w zespołach stanowisk, które uległy pożarom, zniszczeniom rabunkowym lub też zostały opuszczone z tych czy innych względów przez mieszkańców wynoszących z sobą dobytek ruchomy. Nie ulega również wątpliwości, że skład znalezisk gromadnych, tzw. skarbów, jest niezwykle jednostronny i powtarza się w kategoriach zawartości na wielu punktach występowania. Także wyposażenie grobów szkieletowych i ciałopalnych było dyktowane rozmaitymi względami społecznymi, ograniczającymi ilość i jakość dodatków pochówkowych. Wszystkie te obiektywne niedomogi w repertuarze treści poznania archeologicznego muszą być poddawane rozważeniu w naszej świadomości naukowej.

Niemalą też trudność badawczo-poznawczą sprawia dość znaczna wciąż chwiejność w ustalaniu chronologii i w odnoszeniu faktów archeologicznych do określonych kultur archeologicznych przyporządkowywanych różnym formacjom gospodarczo-społecznym i zespołom etnicznym. Są to niedomogi znów nie dość wypracowanych kryteriów i ustaleń etnogenezy i periodyzacji historii społeczeństwa pierwotnego, starożytnego i wczesnofeudalnego, stanowiących podstawę wszelkich studiów archeologicznych.

Czy uświadomienie sobie istniejących braków naszego poznania archeologicznego prowadzi do przekonania, że z treści archeologicznych nie można odczytywać treści pełnego procesu historycznego? Otóż nie. Z jednej strony bowiem znany nam materiał archeologiczny pozwala na interpolację wielu zjawisk bazy i nadbudowy na podstawie metody porównawczej; z drugiej zaś strony mamy możliwość krytycznego posiłkowania się analogiami etnograficznymi, zwłaszcza przy korelatywnych zjawiskach gospodarczych i społecznych. Poznanie prawidłowości rozwoju procesu historycznego na podstawie dotychczasowej znajomości stanowisk i faktów archeologicznych ułatwiają również studia statystyczne pewnych typowych zjawisk archeologicznych w powiązaniu ze specyficznymi cechami środowiska geograficznego. Wspominam tutaj o tych zagadnieniach jedynie marginesowo, gdyż dokładniejsze ich rozważanie wymaga głębszych analiz i dokładniejszych uzasadnień, na które nie tu miejsce. W opracowaniach atlasowych i geograficzno-historycznych wszystkie te trudności i luki będą musiały być dokładnie brane pod rozwagę.

Nie bez potrzeby stwierdzimy raz jeszcze, że Polski Atlas Archeologiczny zmierzać winien uporczywie do przedstawienia rozwoju pełnego procesu historycznego oraz do badania, odkrywania i definiowania obiektywnych praw rozwoju życia społeczeństwa pierwotnego, starożytnego i wczesnofeudalnego na ziemiach Polski. Ogólna metoda i teoria rozwoju społecznego, wynikająca z tezy materializmu historycznego, pozwala na rygorystyczne wytyczanie prawidłowych kierunków badawczo-poznawczych pracom atlasowym. Jednakże do uchwycenia nowych ogólnych prawidłowości procesu historycznego w prawieku prowadzi długa, żmudna, konsekwentna i metodycznie ugruntowana droga szczegółowych monograficznych badań archeologicznych, jako podstawy postulowanej syntezy geograficzno-historycznej. Punktem wyjścia w tych usiłowaniach będą opracowania kartograficzne Atlasu oraz zespołowe i kompleksowe studia i badania inicjowane, koordynowane lub prowadzone przez Pracownię wzgl. Zakład P.A.A. W uwagach niniejszych wysunąć można tylko wybrane zagadnienia, mogące stanowić tematykę dogłębnych opracowań monograficznych. Nie są to ani problemy najważniejsze, ani też najbardziej reprezentatywne; po prostu są one przedstawione przykładowo. Wszystkie te zagadnienia dotyczą bazy i nadbudowy społeczeństwa pierwotnego, starożytnego i wczesnofeudalnego w jego historycznym przebiegu stanowiącym jedność określoną przez produkcję; muszą one uwzględniać dającą się ująć specyfikę etniczną i regionalną. Jednakowoż w badaniach szczegółowych prace monograficzne winny kłaść akcent, w opracowywaniu zachodzących zarówno konieczności, jako też przypadkowości, na główne treści tematycznie wyspecjalizowane; sprawać one mogą wrażenie przedstawień o pewnym schemacie, którego w rzeczywistości wszakże będą starannie unikać. Takie zastrzeżenie jest dlatego konieczne, gdyż niepodobna w tych krótkich uwagach szerzej charakteryzować wybranych tematów, o których można tu tylko wzmiankować. Rzecz prosta zaś, że wszystkie napomknięte problematy, a wypracowywane między innymi wokół P.A.A., będą nieuchronnie ujmowane w swych treściach tak jakościowych, jak i ilościowych w konkretnej przestrzeni i w określonych ramach czasowych. Nie sposób bowiem ani na chwilę tracić z oczu aspektu procesu zaludnienia na danym etapie rozwoju społecznego, ani specyfiki zajmowanego obszaru. Nie wolno w monografiach archeologicznych odrywać człowieka od ziemi, która jest podstawą życia społecznego. W tym wypadku mówiąc o „ziemi” rozumiemy, że chodzi o środowisko geograficzne historycznie zmienne. Element spójni społecznej tkwi również, poza jednością języka, kultury, tradycji, pokrewieństwa i własności środków produkcji, w zamieszkanym terytorium, w jego specyfice krajobrazowej. Te siły zmieniają się w rozwoju historycznym; luźniejsze są one w stadzie ludzkim

i w hordzie, silniejsze w grupach rodowych wspólnoty pierwotnej, a najsilniejsze w klasowych układach narodowości i narodów zorganizowanych w rozmaitych strukturach państwowych w odpowiednich formacjach społeczno-gospodarczych. Można by nawet powiedzieć, że grupy społeczne w swym rozwoju od stanu ruchliwości koczowniczej do zasiedloności osadniczej coraz bardziej wrastają w podłoże swego kraju i adaptują je do swych potrzeb, coraz bardziej są społecznie odpowiedzialne za podstawę geograficzną obszaru swego bytu, coraz więcej wyťažają wysiłków eksploatacyjnych i produkcyjnych w stosunku do bogactw naturalnych w obrębie granic zajmowanych terytoriów. A w tym wyraża się niewątpliwie historyczne znaczenie „ziemi” jako prawidłowego zewnętrznego warunku rozwoju życia społeczeństwa. Równocześnie poszczególne wycinki ziemi nabierają swego gospodarczego i społecznego charakteru, przetwarzającego podłoże bytu ludzkiego³⁹. Ten trwały związek jest wynikiem prawidłowości wzajemnego oddziaływania, które jest rzeczywistym warunkiem i fundamentem różnorodności życia społecznego na tle współistnienia przestrzennego. Że zaś oddziaływanie wzajemne jest faktem społecznym, na to wskazuje też układ czasowy tych więzi, w którym znaczenie jednostki ostatecznie zatracą się na rzecz ciągłości tradycji i wpływów jednośc grupy. W życiu nadto tych grup społecznych, większych od rodziny, trwałość jednolitego podłoża terytorialnego posiada bardzo duże choć nie decydujące znaczenie.

Jeżeli skierujemy uwagę na badanie społecznej strony produkcji, tzn. ekonomiki społeczeństw przedklasowych i wczesnoklasowych, to punktem wyjścia tych studiów muszą być obiektywne prawa ekonomiczne, działające w różnych formacjach poza świadomością ludzką. Winniśmy zmierzać wówczas do adekwatnego odbicia na podstawie źródeł archeologicznych prawidłowości ekonomicznego ustroju społeczeństwa na danym szczeblu rozwoju. A koniecznie zdawać sobie trzeba sprawę z tego, że „każdy ustrój ekonomiczny przedstawia złożony i pełen sprzeczności obraz; istnieją w nim przeżytki przeszłego i zarodki przyszłego, przeplatają się w nim różne formy gospodarcze. Zadanie naukowego badania polega na tym, ażeby za pomocą analizy teoretycznej wykryć za zewnętrzną postacią zjawisk gospodarczych procesy przebiegające w głębi, podstawowe cechy ekonomiki wyrażające istotę

³⁹ Por. E. W a h l e, *Ostdeutschland in jungneolithischer Zeit*, Mannusbibliothek nr 15, Berlin—Würzburg 1918; t e n ż e, *Deutschland zur jüngeren Steinzeit*, [w:] *Zwölf länderkundliche Studien. Von Schülern A. Hettners ihrem Lehrer zum 60. Geburtstage*, 1921; t e n ż e, *Die Besiedelung Südwestdeutschlands in vorrömischer Zeit nach ihren natürlichen Grundlagen*, „XII Ber. der Röm.-Germ. Kommission d. Arch. Institut”, Frankfurt a. M.; t e n ż e, *Anthropogeographie, vorgeschichtliche*, [w:] E b e r t, *Reallexikon der Vorgeschichte*, t. 1, Berlin 1924, s. 183—196.

danych stosunków produkcji...". „Metoda Marksa polega na stopniowym przechodzeniu od najprostszych kategorii ekonomicznych do bardziej złożonych, co odpowiada stopniowemu rozwojowi społeczeństwa po linii wstępującej — od szczebli niższych do wyższych. Przy takim porządku badanie logiczne łączy się z historyczną analizą rozwoju społecznego...”⁴⁰ Do tego określenia śmiało można dodać zdanie uzupełniające, a mianowicie, że badanie to łączy się nadto z geograficzno-historyczną analizą rozwoju życia społecznego.

Szczegółowe badania społeczeństwa wspólnoty pierwotnej i wczesnego feudalizmu muszą się liczyć z definicjami podstawowego prawa ekonomicznego formacji przedklasowych i wczesnofeudalnej. Pierwsze polega na „zapewnieniu niezmiernie skąpych warunków bytowania ludzi za pomocą prymitywnych narzędzi produkcji na podstawie wspólnej pracy w ramach jednej wspólnoty i równego podziału produktów...” Drugie znów polega na „przywłaszczeniu sobie przez feudałów dla swego pasożytniczego spożycia produktu dodatkowego w drodze wyzysku zależnych chłopów na podstawie feudalnej własności ziemi i niepełnej własności w stosunku do producentów chłopów-poddanych...”⁴¹

W ślad za znajomością tych podstawowych praw ekonomicznych, szczegółowe badania ekonomiczno-ustrojowe na podstawie zjawisk archeologicznych zakładają śledzenie początków rozwoju i zachodzących sprzeczności w procesie opanowywania sił przyrody oraz w zespołowej pracy produkcyjnej. Każda formacja gospodarczo-społeczna wykazuje narastanie warunków rozwojowych sił wytwórczych i stosunków produkcji między ludźmi. W obrębie też każdej formacji następuje zwykle po kulminacji rozwoju proces rozkładu cech gospodarczych i ustrojowych, mających wpływ na rozkładanie się nadbudowy zazwyczaj we wszystkich jej kategoriach. Przedmiotem tedy prac geograficzno-historycznych jest badanie udziału środowiska przyrodniczego w tym procesie, zarówno przyspieszającego jako też osłabiającego, a nawet często hamującego.

W związku z tymi zagadnieniami należy skoncentrować uwagę na takich zjawiskach, jak np.: warunki ekumeny w czasie trzeciego i czwartego zlodowacenia ziem Polski; potrzeby i możliwości życia społecznego w warunkach periglacialnych, w obrębie tundry i stepu arktycznego; formy grup stada ludzkiego i hordy pierwotnej; sposoby zdobywania żywności i surowców do wyrobu narzędzi pracy, do palenia ognisk, do zabezpieczania się jednostek od zimna. Podobne zagadnienia winny być badane również w odniesieniu do grup społecznych, żyjących

⁴⁰ *Ekonomia polityczna*, podręcznik Ak. Nauk ZSRR. Instytut Ekonomiki, Warszawa 1955, s. 13, 14.

⁴¹ *Tamże*, s. 24, 61.

w epoce międzylodowej, oraz do grup wczesnorodowych w okresach interstadialnych ostatniego zlodowacenia. W dalszym ciągu ważna jest weryfikacja i rozszerzenie badań stref recesywnych czwartego zlodowacenia na obszarze Polski i związanych z nimi zjawisk zaludnienia anekumeny w kierunku północnym, północno-zachodnim i północno-wschodnim. Również sposoby gospodarki różnymi surowcami krzemiennymi i ich transport na obszary np. niżu polskiego zasługują na ścisłe studium archeologiczno-geograficzne. Nasuwa się tu również ciekawy problemat izolacji regionalnej kultur z przemysłami półnopaleolitycznymi i epi-paleolitycznymi na naszych ziemiach. Wciąż pilnie postulowane jest zagadnienie początków kopieniactwa na podstawie badania narzędzi motykowych i możliwości prymitywnej uprawy gleb lekkich. Niemniej interesująca jest sprawa mikrolityzacji narzędzi i broni oraz faunistycznych warunków polowania u schyłku pleistocenu. Nie dość jeszcze zbadaną dziedziną jest początek i rozwój rybołówstwa w różnych regionach Polski. We wszystkich tych zjawiskach doniosłą rolę spełniały zmiany klimatyczne i warunki powstawania gleb, stanowiące podłoże roślinności, oddziaływające na zespoły zwierzęce.

Niemniej ciekawe są badania początków uprawy roślin użytkowych i hodowli zwierząt gospodarskich. Dużą wagę można przywiązywać do wykazywania zasięgu zbóż uprawnych oraz rozmaitych gatunków i ras zwierzęcych, hodowanych w różnych warunkach krajobrazowych w młodszej epoce kamienia w Polsce. Oprócz studiów ekonomiki i organizacji ustrojowej neolitycznych grup plemiennych ważne są badania faktów osadniczych w związku z otoczeniem zewnętrznym⁴². Wraz

---

⁴² S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951; W. Lorch, *Neue Methoden der Siedlungsgeschichte*, „Geograph. Zeitschr.”, 45, 1939, s. 294—305; F. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Kraków 1905; K. Potkański, *Studia osadnicze*, [w:] K. Potkański, *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922; H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1—2, Wilno 1931; tenże, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953; H. Münch, *Geneza rozplanowania miast Wielkopolski XIII i XIV w.*, „Prace Kom. Atlasu Histor. Polski”, t. 4, Kraków 1946; K. Buczek, *Z nowych badań nad osadnictwem ziem polskich w średniowieczu*, „Przegl. Hist.”, t. 34: 1937, s. 274—295; B. Zaborowski, *O kształtach wsi w Polsce*, Kraków 1927; K. Dobrowolski, *Najstarsze kształty wsi w Polsce*, „Sprawozdania PAU”, marzec 1928.

Do badań osadnictwa konieczne są zdjęcia fotograficzne z samolotów; często odkrywają one stanowiska archeologiczne niewidoczne w swych zarysach przy oglądaniu z ziemi. Por. O. G. S. Crawford, *Air survey and archaeology*, „Geogr. Journal”, 1923, s. 342—366; tenże, *Air survey and archaeology*, Southampton 1924; T. Ashby, *Applicazione della fotografia aerea agli studi archeologici*, „Rendiconti Accad. dei Lincei” V, 32, s. 186, 187; Chombart de Laube, *Photographie aérienne*, Paris 1951, 140 s., 118 ryc.

ze zmiennością środowiska geograficznego, przeobrażanego też przez działania społeczne, ulegały zmianie ekumena i warunki osadnicze. Doniosłym czynnikiem zawsze była i jest sieć wodna, zjawiska hipsometryczne i morfologiczne danych obszarów. Osadnictwo zakłada stosunek grupy społecznej do danego wycinka podłoża geograficznego w celach produkcyjnych, bezpieczeństwa lub kultu. Osadnictwo może być jednodworcze, wiejskie, grodowe i miejskie; to ostatnie ogranicza się do formacji klasowych. Osadnictwo może być stałe, półstałe (tzn. przenoszone z miejsca na miejsce) oraz sezonowe. Może też być ono otwarte i obronne. Osadnictwo dysponuje konstrukcjami mieszkalnymi, gospodarczymi, produkcyjnymi, kultowymi wraz z pochówkowymi. Każdy z tych elementów znów posiada specyficzne formy i różną lokalizację w związku z potrzebami ludności, które zaspokaja. Badanie stosunków między wszystkimi składowymi osadnictwa prowadzi do uchwycenia typowości form osadniczych oraz do wykrywania uwarunkowania kształtów i znaczenia wsi, grodów i miast. W bezpośrednim związku z osadnictwem pozostaje tzw. zaplecze gospodarcze o różnych postaciach gospodarki rolnej, leśnej, łkowej, pastwiskowej i wodnej, a więc zjawisk konsumpcji zależnych w dużym stopniu od środowiska geograficznego. W różnych formacjach gospodarczo-społecznych osadnictwo podlega zmianom treści i form. Toteż badanie osadnictwa różnych kultur archeologicznych w wielu przekrojach czasowych pozwala wykrywać dynamikę rozwojową oraz ciągłość i spoistość względnie nawarstwienia i różnicowanie następujących po sobie na danym obszarze stosunków osadniczych.

Warunki osadnicze są niejednokrotnie wypadkową udogodnień komunikacyjnych wodnych i lądowych; częściej jednak osadnictwo jest dynamiczną siłą organizującą sieć drożną. Badanie tych uwarunkowań krajobrazowych, położenia geograficznego i czynnika społecznego w istnieniu i rozwoju stosunków komunikacyjnych jest możliwe tylko w nawiązaniu do topograficznych map archeologicznych. Ustalanie predyspozycji terenowych używanych dróg winno prowadzić od abstrakcyjnie wydedukowanych szlaków, jako ogólnych pojęć kierunków komunikacyjnych, do rekonstrukcji rzeczywistych szlaków drogowych łączących oddalone od siebie skupienia osadnicze, siedziby kultowe, grody, miasta, miejsca eksploatacji surowców, punkty produkcji i wymiany. Kontakty międzyregionalne pokonywały nieraz poważne trudności terenowe. Do nich należą puszcze, koryta rzek, jeziorne i morskie zbiorniki wodne tudzież pasma górskie. Nasuwa się konieczność badania znaczenia bram terytorialnych i przełęczy górskich, obszarów lessowych,

stepów i lasów parkowych, a więc zarówno przeszkód, jak i ułatwień komunikacyjnych⁴³.

Gęstość i kierunkowość dróg warunkuje odizolowywanie regionów i punktów osadniczych, a zarazem też kierunki i nasilenie wymiany oraz

⁴³ R. Gradmann, *Beziehungen zwischen Pflanzengeographie und Siedlungsgeschichte*, „Geogr. Zeitschr.“, t. 12: 1906, s. 305—325; tenże, *Über die Bedeutung postglazialer Klimaveränderungen für die Siedlungsgeographie*, „Zeitschr. der Deutschen Geolog. Ges.“, 1910, s. 117—122; H. Gams, *Die postglaziale Wärmezeit*, „Geogr. Zeitschr.“, 1925, s. 109—111; F. Pfützenreiter, *Siedlungsreihe oder Fundleere Gebiete*, „Altschlesische Blätter“, t. 10: 1935, s. 136—138; R. Tüxen, *Die Grundlagen der Urlandschaftsforschung*, „Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte“, 1931, nr 5; W. Semkowicz, *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym*, [w:] *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich*, Poznań 1925; G. Gradmann, *Zur Geographie der Vor- und Frühgeschichte*, „Geogr. Zeitschrift“, 1922; E. Romer, *Ziemia i państwo*, Lwów 1935; K. J. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce w XIV—XIX w.*, „Badania z Dziejów Społ. i Gosp.“, nr 12, Lwów 1932; F. Jonas, *Paläobotanik und Vorgeschichtsforschung*, „Mannus“, t. 28: 1936, s. 98—102, 1 ryc.; C. A. Weber, *Was lehrt der Aufbau der Moore Norddeutschlands über den Wechsel des Klimas in postglazialer Zeit?*, „Zeitschr. d. Deutsch. Geolog. Ges.“, 1910, s. 143—162; K. Rudolph, *Grundzüge der nacheiszeitlichen Waldgeschichte Mitteleuropas*, „Beihefte z. Botan. Zentralblatt“, t. 47, Abt. 2; K. Jessen, *The Composition of the Forest in Northern Europe in Epipaleolithic Time*, „Det kgl. Danske Videnskabskabernes Selskab. Biologiske Meddelelser“, XII, z. 1, s. 1—64; H. Frenze, *Entwicklungsgeschichte der sächsischen Moore und Wälder seit der letzten Eiszeit*, „Abhandl. der Sächsisch. Geol. Landesanstalt“, Leipzig 1930; P. Stark i F. Overbeck, *Zur Waldgeschichte Schlesiens*, „Planta“, Berlin t. 8: 1939; K. Bertsch, *Der deutsche Wald im Wechsel der Zeiten. Wald- und Klimageschichte Deutschlands von der Eiszeit bis zur Gegenwart* W. Lehman, *Biologie in Einzel-Darstellungen*, t. 1, Tübingen 1935; tenże, *Klima, Pflanzendecke und Besiedlung Mitteleuropas in vor- und frühgeschichtlicher pollenanalytischer Forschung*, „XVIII. Bericht d. Röm.-Germ. Kom. d. Arch. Inst.“, Frankfurt a. M.; H. Godwin, *The Relationship of Bog Stratigraphy to Climatic Change and Archaeology*, „Proceedings of the Prehistoric Society“, Cambridge 1946; J. Iversen, *Landnam i Danmarks Stenålder*, „Danmarks Geologiske Undersøgelse“, II Raekke, nr 66, 68 s. 8 i 9 tabl. A. Nehring, *Über Tundren und Steppen der Jetzt- und Vorzeit mit besonderer Berücksichtigung ihrer Fauna*, Berlin 1890; H. Nietsch, *Mitteleuropäischer Urwald*, „Zeitschr. d. Ges. für Erdkunde“, Berlin 1926, s. 1—16; tenże, *Steppenheide oder Eichenwald? Eine urlandschaftskundliche Untersuchung zum Verständnis der vorgeschichtlichen Siedlung in Mitteleuropa*, Weimar 1935; tenże, *Wald und Siedlung in vorgeschichtlicher Mitteleuropa*, „Mannusbücherei“, t. 64: 1939; A. Detering, *Die Gehölzarten in Deutschland in der Zeit vor der willkürlichen Forstwirtschaft des Menschen*, „Arbeiten a. d. Biologischen Reichsanstalt für Land- und Forstwissenschaft“, 15: 1933, s. 391—429, 5 map; F. Firbas, *Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas nördlich der Alpen*, t. 1: *Allgemeine Waldgeschichte*, Jena 1949, 480 s.; H. Prat, *L'homme et le sol*, Paris 1948, 293 s.; K. Bertsch, *Geschichte des deutschen Waldes*, Jena 1951; W. Olszewski, *Polodowcowa historia lasów południowo-zachodniej Wielkopolski w świetle analizy pyłkowej*, Poznań 1948; E. Romer, *Wpływ lasu na klimat i wody gruntowe*, „Kosmos“, 38: 1913, s. 1603 n.; R. Gumiński, *Las jako czynnik makroklimatu*, „Wiad. St. Meteorol. i Hydrograf.“, III, z. 2, 1951, s. 35 n.

intensywność konsumpcji. Częstotliwość i różnorodność wymiany sprawia, że stan samowystarczalności gospodarczej przechodzi w proces wymiany społecznej. W ramach społecznego podziału pracy zarówno pasterstwo patriarchalne, jak i rzemiosło w zakresie metalurgii doprowadziło do własności prywatnej produktów dodatkowych. Proces ten jest możliwy do odtworzenia jedynie przez przebadanie warunków życia pasterskiego od końca neolitu tudzież wzmożenia napływu zarówno surowców miedzi i cyny, jak i gotowych wytworów brązowych na ziemię Polski. Doniosłym postulatem jest szczegółowe badanie zawartości jakościowej i ilościowej tudzież dokładnego rozmieszczenia topograficznego wszystkich tzw. skarbów brązowych; doprowadzą one nie tylko do poznania kierunków napływania importów i miejsc produkcji miejscowych wyrobów brązowych, ale niemniej do zrozumienia społecznej roli tzw. skarbów. Powstanie bowiem własności prywatnej produktów dodatkowych i wzmożony proces wymiany miały donieść wpływ na strukturę grup społecznych, doprowadzając do rozkładu ustroju rodowego i do rozwarstwienia poszczególnych rodów. Powstało niewolnictwo patriarchalne, pozwalające na przywłaszczanie pracy dodatkowej.

Nie może ulegać wątpliwości, że poznanie przemian gospodarczo-społecznych jest uzależnione również od poznania równoczesnych form i zmian strukturalnych świadomości i ideologii społecznej. Są one czytelne na podstawie specyficznych źródeł archeologicznych. Zjawiska sztuki, magii, wierzeń religijnych, przedmiotów kultu, specyfiki miejsc świętych i rytuałów pochówkowych, zwyczajów obrzędowych — są bogatą skarbnicą różnych kategorii nadbudowy ideologicznej. Jakkolwiek systemy ideologiczne są nieraz uniwersalne i obejmują rozległe obszary, to przecież regionalne ich objawy, uwarunkowane różnicami etniki, ekonomiki i środowiska geograficznego, rzucają barwne światło na przebiegający proces historyczny. Korelatywność zjawisk ideologicznych, niektórych wpływów zewnętrznych i podstaw ustrojowych jest szczególnie wyraźna w świetle zespołowych badań regionalnych. Penetracja zaś w kierunku korzystania ze skarbów przyrody, z surowców miejscowych, jak niemniej rozwój techniki i technologii materiałów i tworzyw użytkowych na wyodrębnionych terenach naturalnych, daje podstawę do wykrywania stopnia wiedzy stosowanej w życiu produkcyjnym wielu grup społecznych w różnych dawnych czasach.

Komunikatywność międzygrupowa rozszerzyła wpływy sąsiadujących regionów i idei społecznych, nieraz szerszych w swoich zasięgach niż obszary pokrewieństwa społecznego i językowego. Te stosunki, uchwytne w faktach archeologicznych, musiały polegać na kontaktach grup ludzkich, gdyż w czasach pierwotnych i starożytnych nie istniały jeszcze

inne sposoby wymiany doświadczeń, pojęć i treści ideologicznych. Nosicielami mogły być włączące się jednostki zainteresowane wymianą czy rzemiosłem metalurgicznym; krzewicielami tymi wszakże mogły być większe masy ludnościowe zmieniające miejsce pobytu na skutek przyczyn gospodarczych, rozmaitych na różnych obszarach.

Dotykamy tutaj zagadnienia migracji ludnościowych w dawnych czasach⁴⁴. Związek ludów pierwotnych z podłożem naturalnym był zmienny w rozwoju historycznym. Ludy zbieracze odznaczały się znaczną ruchliwością w wyniku ogaławiania krajów z płodów naturalnych, stanowiących podstawę życia materialnego. Zagadnienie penetracji gromad ludzkich starszego paleolitu na nie zamieszkane tereny, zawierające naturalne zasoby pożywienia, wkracza w zakres badań swobodnych wędrówek pod naciskiem zmienności ilości i jakości środków pożywienia. Ten typ migracji sprzyjał rozszerzaniu przemysłów staropaleolitycznych przez wędrujące stada ludzkie i hordy po olbrzymich obszarach świata. Nacisk zasobów środowiska naturalnego zniewalał do wędrówek również grupy rodowe myśliwców młodszego paleolitu i epipaleolitu. Zorganizowane te grupy społeczne wywierały też wpływ na swoje otoczenie przez wytępienie podczas rabunkowych polowań pewnych gatunków zwierząt łownych.

Inny charakter posiada koczownictwo, które według definicji F. Grossa⁴⁵ „jest trybem życia, opierającym się na wędrówkach powtarzalnych ludzi w pewnej zorganizowanej masie, z przyczyn środowiska naturalnego, a w celu gospodarczym”. Ten rodzaj ruchliwości grupowej może być udziałem prymitywnych rolników uprawiających gospodarkę żarową. Pod wpływem głównie zmienności klimatycznych, zwłaszcza w zakresie dużych wahań wilgotności i temperatury powietrza, nawet w wymiarach amplitudy rocznej, zachodziły objawy koczownictwa typowego w grupach hodowców zwierząt gospodarskich w lasach, na pustyniach i stepach. Obszary objęte tymi migracjami były i są zazwyczaj bardzo rozległe; względne ich rozmiary zależały również od gatunków hodowanych zwierząt; wiadomo bowiem, że np. tabuny wypasanych koni potrzebują paszę na znacznie większych przestrzeniach niż bydło rorate.

⁴⁴ G. E. Smith, *The Migrations of Early Culture*, Manchester 1929, 154 s.; A. Penk, *Völkerbewegungen und Völkerwanderungen*, „Forschungen und Fortschritte”, t. 12: 1936, s. 274 n.; P. Honigsheim, *Die Wanderung*, [w:] *Verhandl. 6 Deutsch. Soziologentages*, Zürich 17—19 Sept. 1928, Tübingen 1928; F. Hertz, *Die Wanderungen, ihre Typen und ihre geschichtliche Bedeutung*, „Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie”, VIII, s. 36—62; Borchardt, *Naturbedingte Kulturwege*, s. 225 n.; R. Capot-Rey, *Géographie de la circulation sur les continents*, Paris 1946, 296 s., 32 tabl. i 6 ryc.

⁴⁵ F. Gross, *Koczownictwo. Studia nad nomadyzmem i nad wpływem tegoż na społeczeństwo, ustrój, prawo*, Warszawa 1936, 187 s.

Wpływ tej produkcji hodowlanej na krajobrazy roślinne był i jest dość wybitny.

Doskonalenie sił wytwórczych i poziom stosunków produkcji coraz bardziej uniezależniały ludność od nacisku środowiska geograficznego. Osiadłość rolnicza prowadziła do zmniejszania obszarów gospodarki produkcyjnej. Społeczny podział pracy był zarodnią nierówności w ślad za przechodzeniem produktów dodatkowych w prywatne posiadanie rodzin. Zarówno potrzeba wymiany produktów gospodarczych, jak i rosnąca chciwość przywłaszczania obcych wytworów i wytwórców pracy dodatkowej doprowadziły do konfliktów między rolnikami a pasterzami, do przesiedleń przymusowych, do zderzenia się różnych sposobów produkcji, rozmaitych ludów o odmiennej strukturze ekonomicznej. Zjawiska te mieszczą się w typach migracji etnicznych, w typach najazdów wojennych i rozbójniczych, w typach uzależnień ekonomicznych i ideologicznych, w rodzajach asymilacji językowej, kulturowej i przemysłowej⁴⁶. Śledzenie tych problemów etnogenetycznych, początków i rozwoju niewolnictwa patriarchalnego, dominanty w skrzyżowaniach językowych i kulturowych jednego czynnika, śledzenie stosunków i warunków różnorodnych form bezpieczeństwa osobistego i społeczno-politycznego — wszystko to są ważne tematy geograficzno-historyczne czasów rozkładu wspólnoty pierwotnej wraz z dobą demokracji wojskowej. Podstawą przeobrażeń są fakty ekonomiczne, nieraz konieczność przekraczania obszarów własnej gospodarki, która nie wystarczała do zaspokajania potrzeb ekonomicznych własnych kolektywów, pracujących niejednokrotnie na wyosabiające się warstwy właścicieli środków produkcji. Nieraz jednakże decydujący wpływ migracyjny miały zmiany w równowadze środowiska geograficznego całych obszarów, dotkniętych klęskami elementarnymi posuchy lub nadmiernych opadów atmosferycznych, erozji gleb, ruchów tektonicznych, epidemii chorób itp. Niski poziom sił wytwórczych i beziła w wielu wypadkach słabo rozwijających się stosunków produkcji w pierwotnych grupach społecznych wprost zmuszały zespoły ludnościowe do poszukiwania nowych obszarów o łagodniejszym klimacie, urodzajniejszych glebach, bogatszych w ryby i mięczaki zbiorowiskach wodnych, łatwiejszych środkach obrony, bardziej sprzyjających warunkach komunikacji itp.⁴⁷

Jeszcze inny typ migracji powtarzalnych tworzą sezonowe wędrówki

⁴⁶ E. i A. Kulischer, *Kriegs- und Wanderzüge*, Berlin—Leipzig 1932.

⁴⁷ Por. L. Krzywicki, *Ustroje społeczno-gospodarcze*, Warszawa 1914, s. 80—107 (gospodarka żarowa); A. Thomazi, *Histoire de la pêche des âges de la pierre à nos jours*, Paris 1947, 644 s., 16 tabl.; E. Le Danois, *Le rythme des climats dans l'histoire de la terre et de l'humanité*, Paris 1950, 204 s.; N. J. G. Pounds, *Géographie historique de l'Europe de l'antiquité à nos jours*, Paris 1950; 480 s.; P. Deffontaine, *L'homme et la forêt*, Paris 1951, 233 s.

półnomadzie w celu wykorzystania, mniej lub bardziej odległych od stałych osiedli, łąk, zasobnych dla rybaków wód, bogatych w rudy i minerały terenów, obfitych w miód i inne dobra leśne puszczy. Te tematy trudno uchwytne w faktach archeologicznych mogą się wzbogacać o materiały toponomastyczne, o szczegóły źródeł pisanych, o analizy tradycji etnograficznej. Seminomadyzm periodyczny może być — według F. Grossa⁴⁸ — jednosiedzibowy, polegający na spędzaniu sezonów zimowych w stałych siedzibach, a sezonów letnich na wędrowności w celach gospodarczych. Może on być również dwusiedzibowy, „zasadający się na dwóch stałych osadach, a koczowanie ogranicza się do zmiany miejsca związanego ze zmianą pór roku”.

W rezultacie dotychczasowych uwag dochodzimy do przekonania, że istnieją prawidłowości korelatywne między stanem i poziomem sił wytwórczych i stosunków produkcji oraz siłą i sposobem oddziaływania środowiska geograficznego na grupy społeczne i tych ostatnich na środowisko naturalne. Istnieją też prawidłowe zależności między materialnymi warunkami życia społeczeństwa i poziomem rozwoju gospodarczego i społecznego a rodzajem i częstotliwością typów migracji. W tych prawidłowościach decydujące znaczenie posiada sposób wytwarzania dóbr materialnych koniecznych do zaspokajania potrzeb ludzkich.

Obydwie treści wzmiankowanych prawidłowości obejmują również stosunki polityczne i administracyjne społeczeństwa głównie klasowego. Tworzenie się organizmów państwowych o władzach centralnych, stosujących środki przymusu do klas poddanych, było możliwe na konkretnych terenach życia społecznego. Terytoria państwowe podlegające władzy centralnej, a mieszczące konkretne narodowości, musiały posiadać mniej lub bardziej dokładnie określone granice⁴⁹. Zagadnienie granic międzyplemiennych i międzypaństwowych w formacji proto- i wczesnofeudalnej jest jednym z najważniejszych, ale też jednym z najtrudniejszych zadań geografii historycznej, rozpatrywanych na

⁴⁸ Gross, *op. cit.*, s. 3, 41.

⁴⁹ T. Manteuffel, *Metoda oznaczania granic w geografii historycznej*, [w:] *Księga ku czci M. Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 221—227; S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej*, „Prace Kom. Atlasu Hist. Pol.”, t. 2, Kraków 1927 PAU; W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwart. Hist.”, Kraków R. 39: 1925, odb.; K. Buczek, *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, [w:] *Dzieje Prus Wschodnich*, Toruń 1936; U. Kahrestedt, *Grundsätzliches zu historischen und archäologischen Grenzen*, *op. cit.*, (*E. Wahle-Festschr.*), Heidelberg 1950, s. 60 n. 55; J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953 Wrocław. Tow. Naukowe, 391 s.; П. И. Рум-шер (Кнышев), *Этнические территории и этнические границы*, „Труды Института Етнографии”, N. S., t. 15, Moskwa 1951.

podstawie wszelkich dostępnych źródeł poznania historycznego. Granice państwowe były zmienne jako twór historyczny. Były one strzeżone i bronione przed napierającymi siłami politycznymi i militarnymi sąsiadów. Wyznaczanie linii granicznych we wczesnym średniowieczu jest w wielu wypadkach płonne; zazwyczaj opierały się one o trudne do szybkiego, nagłego przekroczenia pasy puszczy, błot, koryta rzek, o linie brzeżne mórz i grzbiety gór. Te naturalne podstawy oporu były nadto wzmacniane szeregami grodów, przesiekami i nieraz systemami obwałowań dłuższych przestrzeni. Studium lokalizacji tych struktur obronnych w konkretnie badanych formach krajobrazowych pozwala niejednokrotnie na weryfikację ubogich na ogół dokumentów i wzmianek pisanych o przebiegu granic państwowych Polski wczesnośredniowiecznej. Również podziały terytorialne wchodzących w skład państwowości polskiej narodowości i plemion napotykają poważne trudności. Specyfika archeologicznych źródeł, różnicujących zespoły cech kulturowych na wydzielających się terenach regionalnych, może dopomóc do rozwiązywania tych zagadnień etnograficznych. Doniosłe znaczenie ma też wyróżnianie archeologiczne grodów odgrywających rolę ośrodków administracyjnych, realizujących pobór renty naturalnej i odrobkowej na terenach państwa. Tematy obejmujące konsekwencje płynące z obiektywnego charakteru podstawowego prawa ekonomicznego formacji feudalizmu muszą wypracować podstawy wyróżniania obszarów administracyjnych wokół istniejących grodów. Również powstawanie i rola miast wczesnośredniowiecznych oraz rozległość i charakter ich zaplecza gospodarczego stanowią przedmiot badań geograficzno-historycznych⁵⁰.

Cofając się metodą regresji, winniśmy śledzić genezę i rozwój całości terytorialnych, zajmowanych przez plemiona znane ze źródeł pisanych i kartograficznych. Takie badania nie mogą ograniczać się do szeregowania, analizowania i interpretowania materiałów tylko archeologicznych w ich zgrupowaniach przestrzennych. Konieczne są studia kompleksowe wraz z językoznawstwem, historiografią i etnografią. Oczywiście, trudno podziały plemienne oddzielać liniami granicznymi. Z doświadczeń historyczno-etnograficznych wynika przeświadczenie o skrzyżowanych mieszanych strukturach etnicznych na pograniczach. Takie pasy graniczne były i są płynne. Natomiast można i trzeba pokusić się o wyznaczanie zwartych ośrodków etnicznych statystycznie jednolitych. Kryteria cech specyficznych dla takich całości etnicznych winny stać się specjalną troską badawczą. Z uwagi na polityczną doniosłość tzw. uprawnień historycznych do posiadanych przez dzisiejsze narody terytoriów

---

⁵⁰ Niektóre z tych zagadnień porusza Z. Wartołowska w referacie o inwentaryzacji grodzisk w Polsce.

wyłania się wciąż dość duża ilość pseudonaukowych i szowinistycznych uzasadnień etniczno-historycznych. Dlatego też obiektywność kryteriów wyznaczania obszarów etnicznych w rozwoju dziejowym ma szczególne znaczenie. Mapy zjawisk archeologicznych etnicznie obiektywnie zdefiniowanych mogą odegrać niepowседневną rolę historyczną i polityczną. Ważne zadanie badawcze polega też na odpowiedzi na pytanie, o ile obecne, niezmiennie powikłane granice etniczno-geograficzne opierały się w dawniejszych okresach na wyraźniejszych granicach naturalnych. Są to studia szczegółowe, jeszcze nie przedsięwzięte u nas w metodyczny sposób, dlatego predyspozycje fizjograficzne pasów granicznych albo się gołosłownie i przesadnie determinuje, albo się im bez uzasadnień rzeczowych przeczy.

Zresztą również rozgraniczanie obszarów tzw. kultur archeologicznych, zazwyczaj dotąd wyznaczanych liniami zasięgów, okazuje się przeważnie zbyt i nieściłą generalizacją⁵¹. Na mapach fizycznych i dokładniejszych skalach te abstrakcyjne linie zasięgów z całą pewnością ulegną poważnym modyfikacjom. W związku z tymi badaniami musi się poddać rewizji kryteria wydzielania kultur archeologicznych na podstawie uchwytnych cech korelatywnych. Mapy archeologiczne winny bowiem posiadać ściśle zweryfikowane określenia chronologiczne i kulturowe. Wszak staną się one punktem wyjścia i oparciem licznych studiów geograficzno-historycznych, gospodarczo-społecznych, etnicznych i in., jako odwzorowanie przestrzenne obiektywnej rzeczywistości. Niepewnych w zakresie systematyki, definicji i chronologii zjawisk archeologicznych lepiej nie lokalizować na mapach Atlasu.

Mapy P.A.A. dadzą również możność rozpoczęcia ostrożnych i metodycznie silnie obwarowanych opracowań demograficznych. „Przyrost ludności jest jednym z warunków materialnego życia społeczeństwa, który wpływa na rozwój społeczeństwa, nie może jednak decydować ani o strukturze danego społeczeństwa, ani o przejściu z jednej formacji społecznej do drugiej”⁵². Uznając ważność i konieczność podjęcia studiów demograficznych w świetle źródeł archeologicznych ziem Polski niepodobna wdawać się tutaj w dość trudną, ale zachęcającą do zastoso-

⁵¹ H. J. Eggers, *Die vergleichende geographisch-kartographische Methode in der Urgeschichtsforschung*, „*Archaeologia Geographica*”, t. 1: 1950, s. 1—3 z 4 mapkami; H. Behrens, *Einige Bemerkungen zur vergleichenden geographisch-kartographischen Methode in der Urgeschichtsforschung*, tamże, t. 2: 1951, s. 97, 98; R. Schindler, *Die Gemarkungslundkarte als Ausgangspunkt für Siedlungsarchäologische Forschungen. Beitrag zu siedlungsarchäologischen Problemen im Hamburger Raum*, tamże, t. 3: 1952, s. 51—60; K. Tackenberg, *Fundkarten zur Vorgeschichte der Rheinprovinz*, Beiheft z. d. „*Bonner Jahrb.*”, 1954; O. Uenze, *Vorgeschichte der hessischen Senke in Karten. Eine historisch-geographische Betrachtung nach den Bodenfunden*, Marburg 1953.

⁵² *Materializm historyczny*, s. 67 n.

wania metodę badań nad gęstością i wzrostem zaludnienia⁵³. Ogólnie tylko nadmienić można, że w społeczeństwie pierwotnym, z powodu niskiego poziomu sił wytwórczych i niedostatków stosunków produkcji między ludźmi, grupy ludnościowe były nieduże i podlegały dyspersji. Wraz ze wzrostem poziomu bazy ekonomicznej gęstość zaludnienia ulegała coraz znaczniejszemu powiększaniu się i wzrastała aglomeracja. Promień odległości działania społecznego grup stoi w prostym stosunku do obydwu zjawisk. Obszary penetracji zbieraczy i myśliwców były bardzo znaczne. Bardziej ograniczone zasięgi wykazują powtarzalne ruchliwości rybołówców i pasterzy. Teren działalności produkcyjnej rolników w stosunku do obszarów poprzednich grup społecznych uległ znacznej redukcji; wykazywał on jednak naturalny proces rozszerzania się terytorialnego w ślad za doskonaleniem sił wytwórczych i dzięki coraz intensywniejszemu charakterowi gospodarki. Odległości między osadami rolników są często uwarunkowane nie tylko stopniem pokrewieństwa rodowego oraz stosunkami współdziałania sąsiedzkiego w okresie powstawania i rozwoju wspólnoty terytorialnej; niewątpliwie na gęstość sieci osadniczej działały też odśrodkowe czynniki demograficzne. Siłami wzmagającymi wzrost zaludnienia były warunki dobrobytu i sprzyjające stosunki społeczne mas. Hamującym czynnikiem była nędza, głód i uzależnienie ekonomiczne i socjalne. Obok sił społecznych na stosunki demograficzne, dodatnie i ujemne, działały również niemało siły otoczenia naturalnego. Warunki środowiska geograficznego, jak np. klimat, gleby, warunki wilgotności i sprzyjające chorobom zakaźnym jednostajne pożywienie mięsne, i wiele innych, oddziaływały na stan liczebny wielu grup ludnościowych⁵⁴. Stosunki te mają swoje odbicie

⁵³ R. R o u t i l, *Statistische Forschungsmethoden in Natur- und Geisteswissenschaft, deren Anwendung in Anthropologie und Ethnologie*, „Mitteil. d. Anthropol. Ges. in Wien”, t. 66 : 1936, s. 231—260, 7 ilustr. i 2 mapy; S. K l i m e k, *Metoda ilościowa w badaniach nad historią kultury*, „Roczniki Dziejów Społ. i Gosp.”, Lwów, t. 3 : 1934, s. 57—76; L. R. N o u g i e r, *Les civilisations campagniennes en Europe occidentale*. Thèse, Le Mans 1950; tenże, *Cartes préhistoriques du Bassin Parisien*, „Bull. de la Soc. Préh. Franc.”, t. 42 : 1945, s. 10, 11, tenże, *Faits de géographie humaine préhistorique*, tamże, s. 11, 12; tenże, *Densité humaine et population au néolithique*, tamże, t. 46 : 1949, s. 28, 126, 127; tenże, *Le peuplement préhistorique, ses étapes entre Seine et Loire*, Le Mans 1950; tenże, *Les origines préhistoriques de l'habitat rural*, „Cahiers de l'Information Géographique”, t. 2 : s. 47—64; tenże, *Les genres de vie de l'homme préhistorique*, „La Nature”, janv.-février et mars 1953; tenże, *Essai sur le peuplement préhistorique en France*, „Population”, Paris R. 9 : 1954 nr 2, s. 241—274; J. A i l i o, *Steinzeitliche Wohnplatzfunde in Finnland*, Helsinki, s. 96—98, mapa; tenże, *Atlas préhistorique de Finlande*, Helsinki 1910, mapa 49; por. też H a u g t i S i x t, *Die römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs*, 1900, mapy znalezisk.

⁵⁴ H. V. V a l l o i s, *La durée de la vie chez l'homme fossile*, „L'Anthropologie”, t. 47, 1937, s. 449—532; M. R. S a u t e r, *Quelques données sur la mortalité dans la population néolithique de la Suisse romane*, „Bull. de la Soc. Suisse d'Anthropol. et d'Ethno-

w materiałach archeologicznych i antropologicznych, które należy podać umiejętnym badaniom i rekonstrukcjom.

Ograniczę się tutaj do powyższego zasygnalizowania tematów wybranych zagadnień, łączących się z przedmiotem zainteresowania naukowego P.A.A. i geografii historycznej społeczeństwa pierwotnego, starożytnego i wczesnofeudalnego na ziemiach Polski. Nie będzie przesadą, jeżeli jeszcze raz podkreślę, że badania te muszą być oparte na konkretach archeologicznych. Winny też one obficie korzystać ze studiów kompleksowych i porównawczych. Hierarchia wyboru tematów monograficznych musi być dyktowana potrzebą zapełniania luk poznawczych w dotychczasowym rozumieniu archeologii w odniesieniu do wielu epok, okresów i faz rozwojowych społeczeństw przedklasowych i wczesnoklasowych w naszym kraju. Nie będzie można przy tym obyć się bez nieraz znacznego rozszerzenia podstawy badawczej i rozległości obszaru studiów poza ziemie Polski. We wszystkich podjętych opracowaniach atlasowych musi być zachowana równowaga między badaniami historycznymi i geograficznymi. Celem poznawczym bowiem tych prac jest przedstawienie syntezy całokształtu procesu historycznego na podstawie źródeł archeologicznych zarówno metodą kartograficzną, jako też metodą geograficzno-historyczną. Stąd wynika konieczność znajomości metod badawczo-poznawczych archeologii pierwotnej i wczesnoklasowej oraz geografii gospodarczej i historycznej.

PRACE USŁUGOWE PRACOWNI P. A. A.

Na koniec nasuwa się konieczność powiązania zadań badawczych Pracowni P.A.A. z praktyką i potrzebami życia. Usługowość tych prac z jednej strony rozszerzy możliwość podniesienia poziomu opracowań kartograficznych w rozprawach monograficznych i syntetycznych archeologii polskiej; z drugiej strony pozwoli ona szybciej weryfikować, w zętnięciu się z potrzebami życia nauki i popularyzacji wiedzy, metody i wyniki podjętej nowoczesnej kartografii archeologicznej. Oba cele są ważne i godne rozważenia.

Działalność Pracowni P.A.A. może się ograniczyć na razie do:

1. publikacji IHKM PAN i Polskiego Towarzystwa Archeologicznego. Unaukowanie kartografii archeologicznej i podniesienie jej poziomu graficznego będzie też właściwą miarą prestiżu naukowego tych instytucji archeologicznych w Polsce;
2. najważniejszych publikacji popularyzacyjnych i do pomocy dydak-

logie", 1947/1948 i 1948/1949, s. 23—241; Euler i Werner, *In welchen Alter starben die Jungsteinzeitmenschen?*, „Altschlesische Blätter“, 11, 1936, s. 139—141; L. Franz i W. Winkler, *Die Sterblichkeit in der frühen Bronzezeit Niederösterreichs*, „Zeitschrift für Rassenkunde und ihrer Nachbargebiete“, t. 4: 1936, s. 157—163, 3 tabl.

tyczno-naukowych, zwłaszcza w postaci archeologicznych map ściennych oraz plastycznych, których zupełny brak dotąd w Polsce;

3. udzielania konsultacji i porad kartograficznych wszystkim muzeom archeologicznym i instytucjom urządzającym wystawy archeologiczne w Polsce.

Wszystkie te prace usługowe Pracowni P.A.A. będą możliwe do realizacji w sprzyjających warunkach lokalowych i kadrowych. Zajmować się nimi może wyspecjalizowany personel wyszkolony w archeologii i kartografii. Ulepszanie tych prac usługowych będzie wynikiem rozwoju i przydatności naukowej i społecznej Pracowni Polskiego Atlasu Archeologicznego. A można też dodać, że zarówno wysoki poziom naukowych i usługowych prac atlasowych jest uwarunkowany rozwojem archeologii w Polsce, jak niemniej poważne osiągnięcia twórcze Pracowni P. A. A. są gwarancją szybkiego doskonalenia się archeologii Polski.

Warszawa—Polanica 1955

VLADIMIR ANTONIEWICZ

SUR L'ATLAS ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

L'auteur explique au début le rôle et les tâches propres à l'atlas archéologique, en considérant qu'il doit: 1) présenter les différentes tranches simultanées de phénomènes culturels des diverses époques, 2) la suite évolutionnaire dynamique des conditions culturelles sur un espace déterminé et 3) l'influence mutuelle des formes du paysage et des facteurs sociaux; 4) refléter la plénitude des sources historiques relatives aux diverses périodes et 5) présenter l'image synthétique des rapports sociaux et économiques à l'époque et sur le territoire définis; enfin 6) servir le but de connaître les lois économiques et sociales, ainsi que de mettre à profit le milieu géographique et de le transformer au cours du processus de production.

Ensuite l'auteur discute les types de cartes archéologiques en y distinguant: a) des cartes au caractère inventorieux (pour la plupart aux échelles 1 : 100 000, 1 : 300 000 et 1 : 500 000); b) des cartes archéologiques monographiques (aux échelles montant à partir de 1 : 100 000) au caractère de revue spectaculaire; c) des cartes archéologiques synthétiques (aux échelles 1 : 25 000—1 : 500 000), ayant un fond physiographique détaillé. L'auteur attribue une importance aux „dessins géographiques d'espace" dits blockdiagrammes.

L'Atlas Archéologique Polonais doit reposer sur le réseau relativement épais de profils pris aux niveaux chronologiques de phénomènes archéologiques, en y tenant compte de toutes sortes possibles de modifications des macro- et micro-paysages de Pologne. En même temps la nécessité s'impose de faire présenter l'ensemble de phénomènes des diverses cultures archéologiques sur des cartes spéciales. Les cartes imageant des profils archéologiques à l'échelle 1 : 500 000 et ayant égard à la reproduction du milieu géographique, constitueront le cycle fondamental de l'Atlas, permettant de figurer les étapes du processus historique. Ces cartes seront accompagnées

de papiers cirés, rendant visibles les étendues et la diffusion de catégories choisies de monuments ainsi que de problèmes archéologiques. Un autre type de cartogrammes papiers cirés constituent les cartes qui mettent en évidence le développement, l'isarythmie, l'étendue, et qui résument les phénomènes apparaissant en plusieurs périodes successives.

Dans la suite l'auteur présente une tentative de projet concernant les principaux contenus des cartes et des rédactions respectives de l'Atlas Archéologique Polonais, en forme de propositions de titres pour les différentes cartes et les papiers cirés embrassant le laps de temps du début du pléistocène jusqu'au XIIe siècle de notre ère. La juxtaposition de tous les matériaux respectifs non seulement rendra possible de créer l'image d'une synthèse, mais décèlera encore dans certains secteurs des lacunes et des défauts des recherches archéologiques menées jusqu'à nos jours.

Dans la partie suivante l'auteur s'occupe de l'organisation de la mise à l'oeuvre de l'Atlas Archéologique Polonais. Les travaux respectifs doivent être conduits par un organe central, pourvu d'archives scientifiques et cartographiques, de classeurs, ainsi que d'un atelier approprié de dessinateurs-cartographes. Le classeur doit a) contenir des divisions chronologiques et culturelles, ainsi que b) observer l'ordre géographique dans les cadres de périodes et de cultures particularisées. En principe, chaque fiche doit correspondre à une station archéologique; dans certains cas une station sera représentée par un ensemble de fiches. Il serait recommandable de créer une édition spéciale, consacrée aux travaux et aux matériaux destinés à l'Atlas Archéologique Polonais. Il serait également indiqué de publier des monographies régionales en forme d'atlas, complétées tous les 5 à 10 ans par des suppléments.

Ensuite l'auteur s'arrête aux détails techniques d'exécution des cartes, relatifs aux échelles, aux marquages etc.

Après avoir traité l'histoire de la cartographie archéologique polonaise, l'auteur souligne la liaison étroite existante entre les travaux et les buts de l'Atlas Archéologique Polonais, de l'Atlas Historique Polonais et de l'Atlas Ethnographique Polonais. Dans le domaine géographique-historique et cartographique l'acquis actuel fait discerner deux directions. L'une se manifeste par approuver le déterminisme géographique, ou bien par l'appréciation insuffisante de l'importance du milieu géographique. L'autre direction, c'est la prise en considération de la connexité des groupes sociaux en train de développement, avec le milieu géographique, dont le rôle variable dépend du degré de l'évolution de la société. Le milieu géographique, étant la condition permanente et indispensable de la vie matérielle de la société, peut influencer sur son évolution d'une façon accélérante ou bien contenant, — sans toutefois constituer le facteur décisif du développement social.

L'ensemble des principaux problèmes, objets d'études de l'Atlas Archéologique Polonais, doit être réparti selon les groupes essentielles de questions suivantes: 1) économiques, 2) de système sociologique, 3) de colonisation, 4) de sûreté, 5) de communication, 6) d'échange 7) d'idéologie artistique, religieuse et de développement scientifique, 8) ethniques, 9) politiques-administratives — et enfin 10) démographiques. Partout le rapport du milieu social au milieu géographique s'avance au premier plan. A la lumière d'observations sur ce thème l'auteur aboutit à la conclusion, qu'il y a des régularités de connexité entre l'état et le niveau des forces productrices d'un côté et les conditions de production de l'autre, — ainsi que la force et la manière d'influence que le milieu exerce sur les groupes sociaux — et ceux-ci à leur tour sur le milieu naturel. L'auteur fait ressortir aussi les problèmes particuliers d'études sur la question de frontières entre tribus et de frontières entre états, notamment dans les premières formations de classes sociales.

En terminant l'auteur appuie sur la nécessité de lier les travaux sur l'Atlas avec les besoins courants de la cartographie archéologique. Dans le cadre d'une telle structure le Laboratoire de l'Atlas Archéologique se chargerait des devoirs de services à l'égard: 1) des publications de IHKM PAN et de la Société Archéologique Polonaise, 2) des travaux scientifiques populaires et des aides didactiques, 3) de la nécessité de prêter des consultations et des conseils cartographiques à tous les musées et institutions organisant des expositions archéologiques.